Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И
КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 91 (15776) ◆ 1996 чылдың июль 6, суббота ◆ Ат салган шагы 20.00 ⇄ Садар өртээ 500 рубль.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Республикада аныяктарның болгаш спорттуң айтырыгларынга, Россия күрүнезинде нацияның кадыкшылынга хамаарыштыр илергейлээниңер сагыш салыышкын болгаш качаангей дээш Россия Федерациязының Спорттчу хүреш федерациязы Силерге өөрүп четтиргенин илергейлеп тур.

Тывада спорт ажылдакчыларының ат-алдары чогуур деңнелде туруп турар, күш-культураны болгаш спорттуң хөгжүдеринге улуг салыышкыны дээш республиканың элээн каш спорт тренерлеринге күрүне шаңналдарын тывыскан.

Хостуг хүреш хөгжүлдезинде боттуг көдүрлүүшкүн бар. Атлант хоорайга (АКШ) 1996 чылда Олимпий оюннарынга Чечен-оол Монгуш чедиишкиниг болур, а 1997 чылда Россиянын чемпионадынга Тываның мөгелери төлептиг-биле хүрежир дээрзинге идегел база бар.

1997 чылда хостуг хүреш талазы-биле Россияның чемпионадын Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга эрттирер дугайында шиитпирни Россия Федерациязының Спорттчу хүреш федерациязы хүлээп алган.

Чемпионат организастыг бедик деңнелге эртер болгаш 1997 чылдың мартта Красноярск хоорайга болур делегей чемпионадынга киржиривин путевкаларын Тываның мөгелери чедип алыр дээрзинге идегеп турар бис.

Хүндүткел-биле Россия Федерациязының Спортчу хүреш федерациязының президентизи

И. С. ЯРЫГИН.

Хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге чедишкиннери база хөй чылдарда кызымак күш-ажылы дээш хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ АТТЫ

Өшкү-Саар Аракчаевна ООРЖАККА — Мөңгүн-Тайга кожуунның «Мөген-Бүрен» совхозунуң директору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ АТТЫ

Алефтина Сарыг-ооловна МАСКАГА — Мөңгүн-Тайга кожуунның «Мөген-Бүрен» совхозунуң малчыны.

Илья Кодан-оолович ДОНГАККА—Мөңгүн-Тайга кожуунның «Мөген-Бүрен» совхозунуң малчыны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫНЫ АТТЫ:

Владимир Иргитович ЧОГДАРГА—Мөңгүн-Тайга кожуунның «Мөген-Бүрен» совхозунуң сарлыкчызы.

Марас-оол Хүлер-оолович ИРГИТКЕ — Мөңгүн-Тайга кожуунның «Мөген-Бүрен» совхозунуң сарлыкчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың июль 5.
№ 472. Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Хереглел кооперациязының системазынга ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Идам Баянович МОНГУШКА — Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелинин тудуг-монтаж эргелелинде бригадир,

Александр Калдаргоолович ООРЖАККА — Бай-Тайга кожпозунуң кол бухгалтери,

Зинаида Анатольевна ШИШИГИНАГА — Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелинин баштаар черинин даргазының оралакчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың июль 4.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле О. А. Бузыкаеваны, Ю. М. Владимировту, В. Р. Евсеевти, Ш. С. Ондарны шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш база күш-ажылчы ачы-хавыяаларын хүлээп көрбүшаан, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Ольга Акимовна Бузыкаеваны — Тыва Республиканың прокурорунуң федералдыг айыыл чок чорук дугайында хоойлулар күүселдезинге хайгаарал талазы-биле улуг дузалакчызы,

Юрий Михайлович Владимировту — «Тыва ужур үүл оруктары» акционер нитилелдиң сөөртүлгелер организастаар албан черинин начальнигы.

Владимир Рудольфович Евсеевти — Каа-Хем кожуунуң чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединин даргазы,

Шангыр-оол Самбуевич Ондарны — Кызыл кожуунуң «Сукпак» совхозта тон даараар цехтин начальнигы.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1996 чылдың июнь 28.

Найыралчы харылзаалар

«КАЙГАМЧЫК ЧАРАШ ОРАН-ДЫР»

«Ажыл-агыйым аайы-биле кандыг-даа чурттарга барып, ооң каас-чараш чурумалыбиле таныжар кижи-дир мен, ынчалза-даа силернин Тыва дег кайгамчык чараш бойдус-байлактыг чуртка черле таварышпаан кижи-дир мен» деп, Италияның «Б и Б ЛТД» фирманың президентизи Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле ужуражыр тура, бодунуң сеткилин илеретти. Эрткен чылын Шериг-оол Дизижикович Италияга чорааш, аът эъди болбаазырадыр кылыр «Чипе ЛТД» база алгы-кеш болбаазырадыр «Б и Б ЛТД» фирмалар-биле чугаалажып, Тыва биле Италияның аразында ажыл-агыйжы харылзааларны тудары-биле керээни чарыш алгаш келген турган. Бо хүннерде ук фирмаларның президентилери У. Пильюччи, Р. Беккетти бистин республикавыста аалдап чедип келген. Олар бистин республикавыстын бойдус-чурумалыбиле танышып, аът малдың одар-белчиирин көрүп, алгы-кеш заводунга, эт комбинадынга барып чорааннар.

— Магалыг чараш оранда чурттап, боттарынарның езучанчылдарынар уттундурбаан, культураңар бедик чондур силер — деп, Р. Беккетти чугаалаашы, — Маная келгеш, езулуг чылыг чараш бажыңымда келген мен деп сактыр кижи-дир мен. Каяадаа чоруурга чон бисти сеткилинден уткып ап, ажык сеткилинден чугаалажыр болур чорду, ынчангаш копчуг хүндүлээчел, ада-өгбелериниң чаңчылдарын салгалдан салгалче дамчыдып чоруур чаагай сеткилиг чоп-дур деп билдим. Бодум алгы-кеш талазы-биле специалист кижи болганымда, алгы заводунга барын таныштым, моон соңгаар кандыг дериг-херексел-дер хереглин, кадрлар өредип алыр талазы-биле чугааны база чоруттум. Ынчангаш бис ийи чурттарның аразында харылзаалар моон-даа соңгаар быжыгар боор дээрзинге бүзүрөөр-дир мен.

Ужуражылга үезинде Ш. Д. Ооржак «Езулуг арыг аът эъди деп чүвени көрген боор силер?» деп айтырарга аът эъди болбаазырадыр «Чипе ЛТД» деп фирманың президентизи У. Пильюччи:

— Силернин чаптыг чоруткан хову-шыпааларыңар дег делгем черлер черле көрбээн мен, бисте ындыг черлер чок. Ындыг магалыг черлерге оттап өскен аттарның продукциязы арыг, чаагай болур деп бүзүрел көрдүм. Шериг-оол Дизижикович, Силер бистин Италияга чоруп турган «Бистин ийи чурттарның аразы ырак, шажын-чүдүлгевис аңгы-даа болза, келир үе дээш сорулгавыс чангыс, ынчангаш кандыг-даа шаптараазынар бистерни моондактан шылавас» ээн чугаанарны утпаан мен, ол менээ удуртукчу күзел-сорулгам болган деп миннип олур мен. Бистин ийи чурт аразында тургустунган ажыл-агыйжы харылзаалар быжыгар, бүдүрген продукциявыс делегей чергелиг болур дээрзинге бүзүреп турар бис.

Италиядан келген аалчылар Президентиге боттарының ажыл-хөрээн таныштырган соонда, Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак аалчылар Кызылдың пиво заводунга, эт комбинадынга, «Ленпортуд» инженер-коммерциялыг төпке база «Тыва алгы» заводунга барын танышканын, оларның маная эккээр дериг-херексел-дериниң турар черлери таарышкан дээрзин, ийи таланың кады ажылдажылгазынга хамаарыштыр тускай протоколга ат салдынганын дыннаткан. Ук протоколда айтып турарыг езугаар алырга, Тыва Республиканы эътти Европа рыногунче үндүр садар чурттарның санынга киирер сорулга-биле, аът эъдин болгаш өске-даа эът продуктуларын болбаазырадыр амгы үениң бүдүрүлгезин АН «Кызылдың эът комбинадынын» хостуг шөлдерипге организастап тургузар. Ону акшаландырарының болгаш төлевилээриниң дестерин тодарадып кылырын база айыткан. Оон аңгыда, ийи тала бир ай хуусаа иштинде эът комбинадының баазазынга ХКД болгаш Россияның бистин республикага чоок девискээрлеринге садыпсайгарары-биле эът продуктуларын тускай савалап кылыр бүдүрүлгени тургузарын дугуруушкан. Эът савалаашкынының технологтуг чорудуун шынарлыг кылыры-биле кадрларны белеткээри база кордунген. «Чипе ЛТД» фирма аът эъдин болбаазырадыр талазы-биле бизнес-планын бистин республикага 3 ай хуусаа иштинде кылгаш бээр, анаа хүнде 50 баш мал согары көрдүнген турар. А алгы-кеш эттеп-кылыр «Б и Б ЛТД» фирма дугуржулга өзугаар бистин республикага кеш эттеп-кылыр эт-херексел бээр, а бистиң тала оларга алгы-кеш бээр кылдыр дугуржулгаларны база чугаалашкан.

Президент Ш. Д. Ооржак аалчыларның ажыл-хөрээ-биле танышкаш, оларның келген сорулгазы бүдүп, ийи-ралдын харылзаалары улам быжыгар болуруп күзээн. Оон ол Италияга чорааның, ол чурт сес хире аңгы угланыышкынныг делегей чергелиг ажылдап турарын, алгы-кеш бүдүрүлгелериниге барып турганын, кештин чыды безин думчукка ам-даа чытталып турар ышкаш кылдыр сактып чоруурун чугаалаан. Шериг-оол Дизижикович республиканын ниити байдалыбиле база тыва чонунун President сонгулдаларынга идепкейлиг киржип турарын, июнь 16-да болган сонгулдаларга республиканын чону Б. Н. Ельцин дээш чеден хуу бадылаанын, ийиги турда база багай эвес киришкенин онзалап айыткан.

Итали фирмаларның төлээлери-биле найыралдын чугаалары ажык-чарлыг болуп, кайы-даа тала бот-боттарынга удур-дедир дузалажып ажылдаар боор дээрзин Президент демдегдээн.

Светлана МОНГУШ.

Соңгулдалар түңнелдерин үндүрген

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хуралы дүүн болуп эткен. ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар хуралды башкарып эрттирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының июль 3-те болуп эткен ийиги ээлчээнин бадылаашкыннарының түңнелдериниң дугайында илеткелди ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол хуралга кылган. Тыва Республиканың девискээринге соңгулдаларның түңнелдерин хуралга бүгү талалыг сайгарып чугаалашкаш, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколду болгаш өске-даа документилерни бадылаан.

Россия Федерациязының Президентизиниң июль 3-те эткен соңгулдаларының Тыва Республиканың девискээринге бадылаашкыннарының түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының протоколун мооң адаанда парладывыс. Өске документилерни солуннуң дараазында үнер номерингe үндүрер.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1996 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 3-ТЕ ЭРТКЕН СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ БАДЫЛААШКЫННАРЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ПРОТОКОЛУ

Девискээр соңгулда комиссияларының саны 18.

Бо протоколду 18 девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарын езугаар кылган.

Девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарының сан-чурагайларын Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы каттыштырган түңнелинде мынчаар кылган:

1. Даңзыда кирген соңгукчулар саны, немелде даңзыда киргени-биле кады . . . 171.742.
2. Участок соңгулда комиссияларының алган бюллетеньнери . . . . 149.671.
3. Соңгулда хүнүнде соңгулда участоктарының соңгукчуларга берген бюллетеньнери . . 104.572.
4. Участоктан дашкаар берген соңгулда бюллетеньнери . . . . 11.474.
5. Ажыглаттынмайн арткан бюллетеньнер . 33.625.
6. Дажып чораан соңгулда хааржактарындан ужулган бюллетеньнер . . . 11.474.
7. Соңгулда участоктарында турар доктаамал хааржактардан ужулган бюллетеньнер . . 104.449.
8. Күштүг болган бюллетеньнер . . 112.763.
9. Күш чок болган бюллетеньнер . . 3160.
10. Күш чок бюллетеньнер, оларда кандыг-даа демдек чок болганы . . . 171.
11. Соңгулда бюллетенинге кирген Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады.

Ельцин Борис Николаевич

Зюганов Геннадий Андреевич

12. Кандидат бүрүзүнгe соңгукчуларның берген үнүнүң саны

Ельцин Борис Николаевич дээш 73.113 соңгукчу бадылаан.

Зюганов Геннадий Андреевич дээш 37.227 соңгукчу бадылаан.

13. Бүгү кандидаттарга удур бадылаан соңгукчулар . . . . . 2423.

Соңгулда участоктарынга бадылаар шынзылга-биле бадылаан соңгукчулар . . . 461.

Соңгулда участоктарындан бадылаар шынзылга алган соңгукчулар . . . . . 619.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар болгаш соңгулда комиссиязының өжигүннери протоколда адын салганнар.

Протоколду 1996 чылдың июль 4-те тургускан.

Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне албанының айтырыгларынын талазы-биле Чөвүлелдин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың күрүне албанын организастаар талазы-биле ажыллы таарыштыры-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга Күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле чөвүлелди тургузар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле чөвүлелиниң составын Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кадр политиказының талазы-биле чөвүлелдиң киириш келгенин езугаар бадылаар.

3. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының составынга күрүне албанын организастаар айтырыгларның талазы-биле күүсекчи структураны тургузаар дугайында саналды Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне албан айтырыгларының талазы-биле чаа тургускан чөвүлели киирер.

Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың июнь 20. № 480.
Кызыл хоорай.

ЧӨВҮЛЕЛДИҢ СОСТАВЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың июнь 20-де № 480 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың Президентизиниң чанында күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле Чөвүлелдиң составынга дараазында кижилерни киирген:

В. С. ОЧУР-ООЛ — Күрүне секретары—Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу.

Т. Ч. САЛЧАК — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының чер-чер чагыргалары, кадрлар болгаш күрүне шаңналдары-биле ажыл талазы-биле эргелелдиң начальнигы.

А. С. ООРЖАК — Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле чөвүдекчизи.

Б. С. ШЫЫРАП — Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы.

М. К. НУРСАТ — Тыва Республиканың Сан ямызының сайыды.

Б. Д. САТ — Тыва Республиканың Дээди Хуралының күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы (чөпшээрешкенин езугаар).

Л. Д. ВАРЛАМОВА — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады (чөпшээрешкенин езугаар).

С. С. КҮЖҮГЕТ — Тыва Республиканың юстиция сайыды.

Ч. С. МОНГУШ — Тыва Республиканың чонну ажылга хаара тудар ямызының сайыды.

З. Н. ВАЛИШИН — Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазының бирги оралакчызы (чөпшээрешкенин езугаар).

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА — Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазы (чөпшээрешкенин езугаар).

Көдээ тудугларда

СҮМЕЛЕЖИП КӨРЗҮВҮССЕ

Өвүр кожуунун АКМК-зы моон мурнунда чылдарда бажын-балгат, кыштагларга кажаа-хорааны болгаш өске-даа улуг-улуг тудугларны кылып, тудуг-суурну сайзырадып кылып турган.

Амгы бо ужуру билдинмес будалчак, сандаргай үеде өнчү-хөренги ээ чок апарган. База ажыл-агыйлар дужүп, ээнзиреп, куруглап, тоймаглаттынын турар. Бо сандаргай чорук бистин АКМК-ны база оюп эртпээн. Өвүр АКМК-зы акциялар салып тургаш, чиигелделиг өртектер-биле акционер нитилелдиң өнчүзү боон, 1994 чылда хуужуттунган.

Баштайгы дээрезинде элээн тудуг ажылдарын кылгылаан. Колдуунда-ла Хандагайты кызыгаар каайлы албан черинин тудуг-суурун кылын ийи аал чурттаар бажыңнарывыстын өртек-үнезин амдаа чедир ап чадаштывыс. Даргавыс эрге-дужаалын ажыглап, ажылчыннарын ажылдап каан акша-шалыңын өскээр чарыгдап каапкан. Ам бо хүннерде кылыр ажыл чок хол-даяң артывыс. Бо дугайында кожуун чагыргазының даргазынга-даа дуза дилеп кирген бис, оон кандыг-даа арга-сүме, шиитпирлиг чугаа чок болган.

Бо акционер нитилелдиң ажылчыннары эрткен чылдың июль айдан эгелеп акша-шалың деп чүве ап көрбээн. Конторага бааргa үргүлчү ээн турар. Соңгаларын бүдүнге уштурун уштуп, оорлап, буза шаварын бузуп каан. Акционер нитилелиниң кежигүннерин чыып, хуралдан кылган болза!

АКМК кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ажыктыг үүле-керекти бүдүрүп берип, чонга ачы-буянны көргүзүп чораан. Ам тудугжуларның хөрээ чок болганы ол бе? Бо акционер нитилелиивистиң удуртукчу даргазының ажыл-хөрекчи, сагындыр-тывынгыр эвезиннен ушкарын-башкарар аргашинээ чок. База ол ышкаш кожуун, суму чагыргаларының харыысалгалыг ажылдакчыларының тоомча чок, эрөңгей ажылының үржүүндан мындыг бергелерге тавакыштанывыс ол-дур деп бодаар мен.

Акционер нитилелди катап бут кырывга тургузуп, оон ажыл-чорудулгазын шуудадырынын талазы-биле хемчээн ап, черле чуртталга тудуунче кичээнгейни салыр болза эки боор. Бистер, канчаарга-даа, Хандагайты суурнуң чурттакчылары-дыр бис. Ам моон соңгаар канчаар ажылдан, амыдыран-чурттаар ужурлуг бис? Ажык чугаадан кылып, чугаалажып, ажыт-чажыт чокка сүмележип көрзүвүссе кандыг чүвел?

Василий МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

Дүвүрел-биле

ҮРЕГДЕТКЕН КОНТОРА

Тываның эң хоочун коллективтиг ажыл-агыйы болур «УТКА 25 чыл» совхоз кооперативтерге чарылган соонда, хоорайжый берген Арыг-Үзүү суур шуут шаарара берди. Алдан-чеден автомашина хос кире бээр гараждар, ийи каът МТМ ам шуут чок болган. Оларның күдүп каан бетон ханалары артып калган. Кызыл — Тээли оруулдан көөрге безин корчуг.

Суурнуң төвүнде ийи каът конторады база тоймаглап кааптылар. Адаккы каъдынга ясли-сад, үстүнге совхозтуң дирекциязы ажылдап турган чүве. Ам ынаар баар кижи-даа чок. Ылавылап көөрүмге, бөгүнгү бар дөрт кооперативтиң өнчүзү болду. Херек кырында ол кооперативтерниң даргалары ында саадавайн турар.

Тоймаглаттынып турар конторады камгалаар талазы-биле айтырыгны Арыг-Үзүү суму болгаш кожуун чагыргазынга салып, хемчээн алырын сүмеледим-даа. Баштай ол бажыңны Арыг-Үзүү ортумак школага берипте хире болдулар. Септелгеге үш үүс миллион рубль хереглеттине бээрге, ол ойталап каапкан.

Ам ол конторанын салымчаанын кавырыктаныкчы оорлар шиитпирлеп киринпкен. Адаккы үстүкү каъттарның сонга, хаалгалары чок. Хайыраан тулугнуң хараадаңчыын! Каш акшага үскеш чыдар, чөгенчиивисти! Өрттенип калган Арыг-Үзүү школазының он хире клазын ажыдын болур бүдүн-бүрүн бажың хей черге баары ол бе?

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Арыг-Үзүү суур.

Берге байдал

ӨРЕЛЕР ЭГИТТИНГЕН ТУРАР

Республиканың эң улуг транспорт бүдүрүлгелериниң толээлекчилериниң Чазак кежигүннери-биле, Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тударының талазы-биле болгаш Сан-хөө ямыларының удуртукчулары-биле ужуражыышкыны Тыва Республиканың Профэвилеллер чөвүлелиниң бажыңынга июнь 25-те болуп эткен.

Кызылдың 2, 3 дугаар автобүдүрүлгелериниң, «Автоагросервис» каттыжыышкынның, «Тываагроүлетпүр тудуг» автобүдүрүлгениң профком даргалары, ол бүдүрүлгелериниң удуртукчулары ол хуралга сөс ап, үстүнде адаттынган автобүдүрүлгелерде берге байдаллар тургустунуп келгенин ажыт-чажыт чокка дүвүрелбиле чугаалааннар. Безин бистер, ажылчы чоннун чамдык хомудалларын дамчыдары-биле келген делегацияларны хүлээп ап чанчыккан профэвилел ажылдакчылары, ол хуралга чүве чугаалааннарның байдалын дыннап ора, оларның ам шылажыр аргазы төнериниң кырында келген-дир дээрзин билип турдувус. Чолаачының берге болгаш ондактыг мергежилин шилип алган бо кижилер бажыңнарынга баргаш, ажы-төлүнүң, кадайларының арнынче көөрүнден безин эгенир апарганын ханы сагыш човаашкынның байдалы-биле чугаалап турдулар, чүге дээрге олар адаларының, ашактарының акша-шалының чартык чыл, харын-даа бүдүн чыл дургузунда көрбейн турар болгайлар. Шакла ындыг байдалда автоажыл-агыйларның удуртукчулары ажылдап турарлар. Ажылга олар хүннүк-не дыка эгенип келирлер, чүге дээрге ажылчыннары оларны манап, даргавыс чүнү-ле чугаалаар ирги, шалыныысты кажан бээр ирги дээн чижектиг айтырыгларга харыыны манап турарлар. Бир эвес өске кижилерни азыралыкчы хөөннүг деп буруудадыр чаңчыл бар-даа болза, транспортчуларны ынчаар буруудадыр арга шуут чок болгай: оларга ажылдап алганы акшазын бюджеттен төлеп бербейн турары ол.

«Тываагроүлетпүр тудугнун» автобүдүрүлгезинге төлээр ужурлуг өрелерниң түңү 1,6 миллиард рубль болган, олардан республиканын одаар үүл сайгарарының албан черинин өрези бир миллиард рубль ашкан, олар шалының февраль айдан эгелеп албааннар. Хоорайның 1, 2, 3 дугаарлыг автобүдүрүлгелериндe өрелерниң түңү 15 миллиард рубль чоокшулап турар, ында республиканын одаар үүл сайгарарының албан черинин өрези 10 миллиард рубль ажып турар. Бо чылдың январь айдан эгелээш, ында шалын төлеттинмээн.

Эң-не берге байдал көдээ ажыл-агыйны хандырып турар транспортчуларда деп болур, чүге дизе ында шалын дугайында күзеп бодаашкыннар 1995 чылдың апрельден эгелээн.

Өрелерни толешпес чаңчыл апарган бо берге херекти орталандырыптар арга бар бе? Тыва Республиканың Чазаа вексельдер (үнелиг саазынныңның бир хевири) системазын ажыглап эгелээр, оларны хүлээп ап турар банкылар-биле харылзажып эгелей бергенин, ынчалза-даа ону алыр кижиге дыка улуг когаралдыг болурун Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дьяков чугаалаан. Ол-даа болза, берге байдалдан уштунуп үнериниң бир аргазы-дыр.

Ол дугайын бодунун саналынга республиканың санхөө сайыдының оралакчызы Т. М. Григорьева база чугаалаан. Республиканың хөй дотациялыг байдалда чурттап турар чоруу, оон федералдыг бюджеттен улуг хамаарылгалыы—чурттун өске девискээринде ажыглаттынын турары ышкаш, ботботтарынын аразында саналыг вексельдерни ажыглаары дээн ышкаш хемчеглер бисте долузу-биле ажыглаттынмайн турар. Ындыг гайыдыр ол хуралдын киржикчилегинин таарынмаанын илереткен. Ылангыя чүүк сөөртүр № 2 автобүдүрүлгенин начальнигы К. У. Чамзын анаа санал берген, берге байдалдан уштунуп үнериниң оруктарын дилеп тыварының талазы-биле өске девискээрлериниң арга-дуржулгазын өөренип көөрү чугула дээрзин айыткан. Тудугжуларның эрткен оруу кымга-даа ажыглаттынмас арга болган дээрзин «Тываагроүлетпүр тудугнун» профком даргазы чугаалаан, хоорайның барыын талазы — шимчээшкин чок өлүг зона-дыр — дээн. Транспортчулар ажыл чоктарның одуруунга турарынга удур болгаш Чазактың мындыг айтырыгларга харыы бээрин дилээннер: республикага бо адырынын ажыы бар бе, руспубликаның чүүк сөөртүлгезинин хөй кезиин бодунун эгиннериндe чүктеп алган ажылдап турар автомобильдериниң тускайжыткан парыгын тутканының ажыы бар бе? Азы республикага ужур-дузалыг ол фондуларны кезектер аайы-биле тоймаглап каапкаш, чоорту буурап дүжер бе?

Ажыл чок чорук талазы-биле байдал республикада дыка нарын дээрзин күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар сайыттың оралакчызы С. Б. Агакчаев чугаалаан. Ынчангаш ажыл чоктарның немежири кончуг күзенчиг эвес болбайн канчаар. Ындыг болганда, бүгүле хемчеглерни ап тургаш, чурттап артарының аргаларын дилээр апаар. Ол дугайын Н. Б. Дьяков сагындырган. Ынчалза-даа кадрларны камгалап арттырар, автобүдүрүлгелернин буурап дүжер чоруун болдурбас — бо айтырыг чүгле ол бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының эвес, а Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның база сагыш салыр айтырыгларыдыр дээрзин анаа санал берген В. П. Федосов, В. Ф. Загвоздкин олар чугаалааннар. Ол дугайында болдал Тыва Республиканын Чазаанда база бар. Ынчангаш ТР-ниң үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дьяков сөс алгаш, чоокку ийи неделяның дургузунда транспортчуларга баштай бир айның, а дараазында акша келирге, база бир айның шалының төлээрин аазаан. Ол безин федералдыг бюджеттен келир акшалар болдур эвеспе.

Күш-ажылчы колдективтернин төлээлекчилери Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка кыйгырыгны хүлээп алган.

Галина ТУТЫНИНА.
Тыва Республиканың Профэвилеллер чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

Доктаал күүселдези дээш

ТҮҢНЕЛ КӨЗҮЛБЕС. ЧҮГЕ?

ТР-ниң Чазаа «Чөөн-Хемчик кожуунда кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезин болдурбазының талазы-биле профилактика хемчеглериниң дугайында» № 281 доктаалды июнь 20-де хүлээп алган.

ИХЯ-ның медээлери-биле, 1996 чылдың беш айларының иштинде республикада 660 кем-херектер үүлгедириниң саны дүргени-биле өскен. Ол аар херектерни сайгарып көөрге, хөй кезиннде күш дөгеп, боо-монгу азы соок чепсек ажыглап турган, кижилерни сагыштыы-биле өлүрер чоруктарның көвүдээни дүвүренчиг болгаш коргунчуг байдалды тургузуп турар. Ооң барымдаазы—беш айлар иштинде республикага 173 өлүрүкчү херектериң болганы.

Эң-не дүвүренчиг байдал Чөөн-Хемчик кожуунда тургустунган. Чүл дизе июнь 1-ниң байдалы-биле бүрүктеттинген чүгле өлүрүкчү чоруктардан болгаш хулганнарга, дерзии кижилерге соктургаш, бижиктеткеш, боолаткаш, эттеткеш, аар өлүмнүг кемдээшкиннер алгаш өлген кижилерниң саны 20 чедип, өрткен чылдың деннелинден ийи катап өскен. Коргунчуг чүве чүл дээрге, кем-херек үүлгедир чоруктарның доктаамал өзүп-көвүдеп олурары, социал аар-берге амыдыралбиле кады ол чорук кожуунда байдалды чидиглендириниң кол фактору апар чыдары. Кем-херектер үүлгедиишкиннериниң өзүлдезиниң дугайында кожуунның чүрттакчылары улуг дүвүрел-биле чугаалап, янзы-бүрү деннелдиң күрүне органнарынче хомудал-негелделерни, чагааларны киирип турар.

Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуунда тургустунуп турар берге байдалды өөренип көргеш, ТР-ниң Чазаа Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының эргелели, ТР-ниң Прокуратуразы, Үндүрүг полициязының департаментизи бо органнар-биле демнежип турган, кожуунның девискээринге июнь 21-ден июль 1-ге чедир үеде тускай хемчеглериниң комплекизин ажылдап кылырын болгаш ону боттандырарын ИХЯ-га доктаадып дааскан турган. Профилактиктиг хемчеглериниң сорулгазы — кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турарының чылдагааннарын тодарадыры, анализтээри, бир-ле дугаарында, кижилерни күш-биле өлүрер чоруктарны соксадыры болгаш аңаа хамаарышкан профилактика ажылдарын чорудары.

Чөөн-Хемчик кожуунга профилактиктиг хемчеглерни организастаар болгаш күүседип кылыр талазы-биле Чазак Баштыңының оралакчызы, генерал В. Б. Кара-Сал баштаан 11 кижи составтыг штабты ТР-ниң Чазааның чанында тургускан. Мында дөрт генерал В. Б. Кара-Сал, С. С.-Б. Монгуш, Ч. А. Удумбара, В. С. Чанзан олардан аңгыда, ТР-ниң шүүгү сайыды С. С. Күжүгет, кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга сайыды Б. К. Күдерек, аныяктар херектериниң талазы-биле сайыт А. С. Санчат, өөредилге сайыды В. Б. Хөвенмей, чоннуң социал камгалал сайыды Д.-С. Б. Яндак, Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. И. Чыдым, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар кирип турарлар.

Чадаана хоорайда корум-чурумнуң байдалын, профилактика ажылдарының түннелдерин сайгарып чугаалажыры-биле, дускай хемчеглерни ажылдап кылыры-биле Чадаана хоорайның чүрттакчыларының хуралын июнь 28-те 10 шакта эрттирер деп дугурушкан турган. Ынчалза-даа 11 шакка чедир манап кээрге, чүгле 50-60 хире кижи чыылгаш, хурал болбайн барган. Харысалгалыг удуртукчулардан чүгле хоорай чагыргазының даргазы В. М. Оолчукай, тус чер милициязының начальниги А. А. Акыядан өске даргалар чок болган. Кожуун чагыргазындан, милициядан, суд, прокуратура органнарындан чангыс-даа кижи чок, хоорайның интеллигенциязы башкылар, эмчилер база келбээн. Хурал дугайында чарлап дыңнатканы багай болганын кижилер чугаалап турган.

Хоорай чагыргазының даргазы В. М. Оолчукай хуралды эрттирер бе, эрттирбес бе деп айтырарга, чогаалчы Аракчаа Ондар, сан-хөө ажылдакчызы Сүрүң-оол Ондар, кушажылдың хоочуну Белек Монгуш, «Чаа орук» солуннуң харысалгалыг секретары Каадыр-оол Тувак, корреспондент Диспей Ооржак болгаш өске-даа кижилер «50-60 кижи чүү дээш хуралдаар, чүүү шиитпирлээр бис, хоорайда 11 муң чүрттакчы бар, оларның оода 200-300 хирези келген болза ажырбас турган» — деп, шыныг чугаалап турду. Ынчангаш чүгле хоорай чонунуң эвес, а ниити кожуунның хуралы кылдыр эрттирер деп шиитпирлээннер. Ол хуралга эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчулары генералдар, сайыттар, Д.-С. Б. Яндак, В. Б. Хөвенмей, Б. К. Күдерек, А. С. Санчат олар албан киришсин, келзин деп Чадаана хоорайның, Хорум-Дагның, Чыраа-Бажының, Хайыраканның чүрттакчыларының негелдези мындыг. Чүге дээрге корум-чурум, амыдыралдың берге айтырыларын республиканың кол удуртукчулары чоорта чугаалажып шиитпирлеп-даа алырга, ол амыдыралга боттапмайын турарын кижилер билир апарган. Чүрттакчылар кожуун, сумулар чагыргалары-биле чеже-даа чугаалажырга, түннел үнместир деп турар.

Болат-оол САЯ.

Израильден Тыва чедир

АК-КӨК ХЕМНЕР ЧҮРТТУНУҢ УРУГЛАРЫНГА

1996 чылдың январь 1-ниң хүнүн астрология календарын сзугаар алырга, «Байдалыңар алызында барып, Силерге чаагай болур» деп айытканы. А чылдың чайгы ортаа айының 1, 2 хүннери ол-ла календарыны сзугаар алырга, «Чугула керээлерни, еске-даа ажыл-агыйжы керээлерни чарып, ат салып болур силер. Июльдуң 2-ниң хүнү—эң-не бүдүмчелиг хүн, бүгү-ле эгелээшкиниңер чедишкинге чедирип кээр» деп бижээн.

Шынап-ла, июнь 1-де республика амыдыралынга улуг болуушкун-даа болду. Республиканың Кызылда уруглар эмнелгезинге чаа, ооң иштинде децизи чепсек төрүттүнген уругларның база бичии чаштарның реанимация (организмни экижидип, барык диргизер дээн уткалыг) салбырының байырлыг ажыдыышкыны болган.

Бичии чаштар — бистин келир үеис. Оларның кадык чаагай амыдыралынче эң кол кичээнгейни угландырганының ужуру-даа ында. Чаа ажыттынган эмнелге салбырында техниканың эң сөөлгү сайзырангай чүүлдери биле дерээн херекселдерни делегейниң эң сайзырангай чүрттары Италияга, Америкага, Японияга, Швейцарияга бүдүрген. оларны Израиль күрүне садып алгаш, уруглар эмнээр техника кылдыр улам сайзыраткан.

Ындыг эң сайзырангай техникалыг уруглар эмнелгезиниң салбырларын Россияның европа кезээнде дөрт улуг хоорайда, а Сибирь девискээринде Новосибирск, Красноярск, Иркутск хоорайларда, а дөрт дугаарын Кызылга ажытканы ол. Маңаа «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның дем кадын улуг деткимче, дузаны катканын демдеглээри чугула.

Бүдүн комплекс бо дериг-херекселдерни Москвада «Сервисинструмент» дээр АН Израильден садып алгаш, Россияның бүгү девискээринче тарадып, эптеп, тургузуп берип турар.

Аңаа хамаарыштыр ук АН-ниң чиргинге директору Сергей Львович Артемов мээн айтырымга мынча диди:

— Техниканың эң сөөлгү сайзырңгай сөзү биле чогааткан дериг-херекселдерни силерниң бичии республикаңарга, найысылалыңарга өске черлерден мурнап тургузуп турары дээрге кайгамчык-тыр. Силерниң Президентиңерниң, Чазаңарның бичии чаштарже сагыш-салыышкынының херечизиндир. Бо техниканың арыг өскээ 1,5 млрд. рубль, ооң ыңай силерниң уругларыңарның кадыкшылын быжыглаарынга көрдүнген программа-биле катай 2 миллиард рубльден ыракта хөй акшаны чарыгдап турар-дыр силер, бичии чаштарыңарның келир үеви магадылаттынган дыр, кымга өөрүкчүг болбазыл? Эки херектиң изи балалбас чоор, часпаан-дыр силер.

Техниканың сөөлгү чедишкини биле дериг-тинген реанимация салбырының байырлыг ажыдыышкынынга ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң кадык камгалал, эмтан болгаш техниктиг хандырылга сайыды Б. К. Күдерек баштаан специалистер, эмнелгелер ажылдакчылары, журналистер болгаш өскелер-даа киришкен. Владимир областың, Алтай крайның медицина албан гептериниң төлээлери кээп, ук техниканы тургузарының, ажыглаарының аргаларын көрүп алгаш, боттарынга ажыглаары-биле база чедип келген.

Уруглар эмнелгезиниң чаа салбыры ажылдап эгелээн, аңаа чүгле Кызылдың эвес, бүгү кожууннарның бичии чаштары кадының экижидери биле эмнеп эгелээр.

Израильден Тывада келген депшилгениң техниказы биске чүүү бээрин көрүп эгеледивис. Эң-не узун назылыг кижилерниң болгаш чону эң-не эвээш өлүп турар чүрттүн дуржулгазы — ак-көк хемнер чүрттунда аныяк Тываның бичии чаштарының амыдыралын, кадының камгалаарынга үнелеп четпес улуг дузаны кадар. 1988 чылда тургустунган «Сервисинструмент» АН-ниң бүдүргени бо техниканы эдилээриниң магадылалы 10 чыл. Ооң бетинде ооң ажылынга четпестер азы үреліишкиннер болу берзе, АН-ниң төлээлери маңаа чедип келгеш эдип, кылып бээр. «Чаг иштинде бүүректиң» магадылалы ындыг.

Алексей АИР.

ЧУРУКТАРДА: белектегни хүлээп ап турган үеизинде.

Уруглар дыштанылгазы

ЭКОЛОГИЯ ЛАГЕРИ

Кызыл хоорайның «Юнаттар» уруглар станциязының чанында «Чодураа» лагери ажыттынган.

Маңаа дыштанган уруглар ногаан өзүмнер тарып, ажаап, бойдустуң хуулгаазынарының талазы-биле ажылдарны кылып чорудар. Оларга хүн бүрүнүң агаарлаашкынарындан аңгыда, Улуг-Хем кыдыының эм өөт-сигеннерин чыып, бойдустуң кайгамчык чараш чурумалдары-биле чоок таныжып, ону чуруп, күзүн эш-өөрлери-биле боттарының кылган ажылдарының түннелдерин чугаалажылар.

Бо хүннерде лагерьге барып, ооң директору Валентина Николаевна Жуланова-биле чугаалашкан мен:

— Лагерьде 60 уруг дыштанып турар. Оларның дыштанылгазы ажыктыг болгаш, солун болзун дээш башкылар коллективи бар-ла турган аргаларны ажыглап турган, бүгү чүүлдерни кылган. Уругларның хар-назыны аңгы-аңгы болганда, үш бөлүкке чарган. Башкылардан Т. Б. Оюн, Т. А. Котельникова, З. В. Дьячук, В. Н. Соболева, В. Н. Глебова болгаш оскелер-даа өөренкчилериң дыштанып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Бир эвес акша-төгерик четчир турган чүве болаа, ийиги сезонну ажыдып, ада-иелерге улуг дузаны коргүзер турган ийик бис. Ам чүгле чаңгыс сезонда уругларны дыштандырганы, ооң лагеривис хаар бис.

Директорнуң хомудалынга кижи каттышпас арга чок. Чүге дизе ажылдап турар ада-ие хоорай иштинде хүндүскү лагерьге уруун канчан дыштандырып алыксавас боор. Ашка-төгерик берге үеде болу ажылдап турган, өртен-кежээ уруун лагерьге дыштандырып алыдрдан эки чүүл кайда боор. Ынчангаш бо буянныг үүлени кылып турар башкыларга шупту чүүлдерге чедишкинни күзеп, келир чылын бо лагерь хоорай уругларынга чайын дыштанып алыр ынак лагери болурун ада-иелер мурнундан күзеп артым.

Валентина ООРЖАК.

Эйлиг-Хемниң алдыны

ЫНДА АМГЫ БАЙДАЛ

Эргип четпес арга, хову, хемниг
Өскен төрээн чуртум дег делгем,
Экология бууран дүшкен
Өске ындыг чуртту билбес мен.

(К. Сандюнуң пародиязы.)

1. Ондактыг оруктар

Эйлиг-Хемниң суу хирленген, мал безин ишпес, суггарылга херекселдериниң үттерин дой-довурак дуй чыдышкан деп медээ Улуг-Хем кожуун чагыргазынга дыңналы берген. Бойдус камгалалының инспектору Геннадий Чаш баштаан кезек кижи ынаар чорупкан бис.

Харлыг баштыг тайгаларже углаңган орувус эгезинден тура-ла, шаптараазынныг апарды. Улуг-Хем ортузунга паром «бураан», ыцай-бээр чорун чадап шаг-ла болдувус. Эрикче үнер черге он шаа кижи «бурундуундан» тыртып тургаш, арай боорда көвүрүгге чоокшуладып алдывыс. Белен кылып каан, хем кежип турда кашпагайы аажок, электри болгаш кижи күжү-даа хереглевес ол паромнуң башкарар рулюн, үнөр-кирер туруштарын та чүге орта кылып албас чүве?!

Буура дааның бели-биле халыткаш, Эйлиг-Хем суурнуң бетинде даштыг ховуга кээривиске, алдарлыг малчын Март-оол Күдер-оол хомудааны кончуг олуруп-тур: —Бүгү назынын иштинде мындыг чүве көрбээн мен. Алдычыларның хирлендирген суун ишкеш, малым кырлып тур. Өлген малдың чумурун көөрге сай-даш, дой-довурак долган боор-дур. Ындындала багай хөрүүнүг аңгыстарывысты ак дой-биле базырар дей бердивис — дээш, улуг тынды.

— Черле ат болган улус бис. Көрүңер даан: суг баткан чер ак кужур — деп, суму даргазы Кара-оол Дакыр-оол чугаалады.

Ооң чанынга чеде бээривиске, Март-оолдуң тарымал меделиг шөлү ак чайт мындыг. Үрүп, чайыц көөрүвуске-даа сигеннериниң бүрүлеринде чыпшына берген ак довурак шуут арылбас. Чамдык бүрүлер бырыштыр кадып калгылаан.

Ол чоруткан Эйлиг-Хемниң ковүрүүнге кээривиске, хемниң суу кызыл-хүрец. Геннадий Түлүшович ап чораан саввазынга сугну узуп ап, лабораторияга аппарып бээри-биле шыгжан алды.

— Көдүрерге безин аар. Алдын холуксаалыг суг эвес бе бо — деп, чолаачывыс Юрий баштактанды.

— Чаңгыс грамм алдын дээш он-он тонна довуракты чүп кээрге, ынчанмайын капчаар. Эйлиг-Хем суунда балык-байлаң-даа чок болган. Көдээ чагырга черинге чүнүдаа төлевейн турар алдынчылар бо — деп, суму даргазы хомудады.

— Алдын тывыжын шуут хаап каптар болза эки-дир — деп, Г. Т. Чаш шиитпирлиг чугаалады.

Кадыр-кашпал Чылбанырның өрү, борзаң даштар аразы-биле оруувусту уламчылаптывыс. Тос-Теекче үне бээривиске, оруктуң шаптараазынныы дам барды. Күчүлүг «Уралдар» чара халып каапкан тайга оруу шуут чоруттунмас деп болур. УАЗ-ик каш-даа удаа өөз-биле чыдар часты. Дөрт дугую тепкилепип-тепкилепип үндүр чүткүй бээр чорду.

Алдын дээш чилбилээр чорук ам-даа хевээр деп чугаалажып чордувус. Бир эвес Эйлиг-Хем бажында алдын чыдар чер чок турган болза, бо тайга-таскылды оттүр чүүле кижи ынаар мургуйлап бар чыдар деп. Алдын көрүп каанда, бодун безин уттуптар улус таварышкылаар — дишти. Эрткен чылын участоктуң кол инженери алдын шыгжан турда, кызыл-тас үрезини дег, боду бүткен алдынны адыштай каапкаш, туттурган чүве-дир. Ындыг алыксак-чиксек кижи эш-өөрүнүң арын канчан көөрүл дээш арыбажы кызып, тывыш черинден чоруур ужурга таварышкан. Ол дээрге алдының анаа эвес «аарыы»-дыр ийин. Кошкак нервилиг кижиниң холбудун сириледиптер.

Орукта ушкан, ирээн ыяштарның көвейин кайгадывыс. 1978 чылда болган улуг өртүүн изи ол.

— Бир катап японнар чедип келгеш, орт чиген ыяжыңар садыңар. Орук-чириинерни кылып, чаа ыяштарны олуртун бээр бис-даа диштилер. Россияның Чазаа чопшээревейн барган ышкаш. Алдын-мөңгүнүү, акша-төгерикти өртүдүп каантар улустур бис ийин — деп, суму чагыргазының даргазы чөгенди.

Тос-Теектиң оруун таптыг чазап, кылып аар болза, үсчүс чылларда ажыглаттынмаан тайганың ыяжын Улуг-Хем эринге чедирип аары ындыг-ла ырак эвес. Харындаа тускай коошпалар кылгаш, Ийме кырындан дортла сугже чууктап бадырып болур. Алдын өртектиг мунмуң кубометр ыяштар анаала ирип чытпас аан.

2. Бак-Хонашта суур орну

Арт кырынга үнүп кээривиске, даш оваа тур. Араганың куруг шиллери, даштa базырын каан үс акшалар, соруулдуг, соруул чок таакылар ында эңмежок. Чүдүп эртип турганы илден. Целлофан хапта дүрүп каан блокнот-даа чыдар. Ону сонуургап ажыда бээривиске, бирле кижиниң хүн демдеглели болду. Ооң бир демдеглелин помчукчуларга таныштыраалы:

Июль 26. Суббота.

Гавриил-биле Чойганга ужуражып чордувус. Чойган он грамм алдын тып алган. Холбиле алдын чуурр дыка-ла берге ажыл. Улуг, шыырак Чойган акым-на шыдажып тур боор. Чаңгыс хүн чартык миллион акша ажылдап алганы ол-дур. Хоорай, суурларда ажыл чок - аныяктар алдын казын ажылдаан болза, база-ла куруглавас дээрзинге бузурээр мен...

Бо бичии демдеглелде хөйле утка сиңген хевирлиг. Алдынчы кижи бүдүн чай дуртунда куруглан-даа болур. Чаңгыс таварылгадан бажын дарда алдының чүп каапкан куруг породалар-дыр. Алдынчылар ол тейлерни дескилээш, хорааңчүдер турган. Олар ону кылбаанпар-дыр. Оода дескилеп-даа каан болза, сиген-ширбиил, ыяштарның үрезиннериндеп баштайгы өзүмнер үнгүлеп кээр болгай. Алдының алгаш, антаразын октапкан деп чүве бодур — деп, Геннадий Түлүшович хомудады.

— Черни мынчаар кам-хайыра чок аажылап каантар деп дүжүмде-даа чок. Бадарчы Седей дарга райкүүском удуртун турда, 65 гектар черни алдынчыларга бээр дугайында ат салганым шын. Ам болза ат салбас турган ийик мен — деп, суму даргазы түрбежин дырбады.

— Шуугаарының мурнунда боданыр, шугум чазааарда шыгаар болгай. Чүвениң алызын бодавас-тыр бис ийин. Ам чүгле долгандыр турар бойдусту қамгалаарының хемчеглерин алыры, сугну хирлендирбезиниң технологиязын сагыырының негелделерин күштелдирери арткандыр — деп, кожуунда федералдыг айыыл чок чоруктуң салбырының начальниги Виктор Сарыглар сагындырды.

Көрүп турарывыска, хемниң суу эрткен чылгы моондактар таварып бадып чыдар мындыг. Ук моондактарны хирлиг суг турнуктурар дээш тургускан чүве-дир. Кажан чуулда доостурга, суг турган черниң дой-довураан чүве арттырбайн арыглаар ужурлуг. Ол довуратар харындаа демги чашканнапкан көк хорумнарның кырынга чадып, хөрзүн апарган болза кандыг дээр! Капиталистиг чүрттарда хөреңгитенге хамаарышкан черни ынчаар хайыра чок аажылапкан болза, каш дакпар судтажып, катап тургузуп алыр ийик. Хөөкүй-ле черивисти ээ езу-биле көрбейн турарывыс, кижиниң сеткилин анаа-ла ала-чайгаар дүвүредип келир-дир. Алдынчылар Америкадан-даа, Австралиядан-даа келбээннер болгай. Барык чаңгыс чер-чүрттүг улус-тур бис. Чүгле чүве херексевес апарганывыс кончуг-дур.

4. Алдынчылар

Эйлиг-Хемниң кол адырларының бирээзи Серлигниң хирлиг суун сүстүрүп кешкеш, дөң кырында алдынчылар турар бажыңнарга чеде бердивис. Кожуундан кел дивээн аалчылар чеде бээрин манаваан алдынчылар элдепсинген байдалдыг уткуп алдылар. Амыр-менди солушкаш, дарга-бошкаларының кайда барганын айтырарывыска, орта билир кижи чок. Бо черде сурагаан алдынчы Май-оол Түн-оолду сураглаарывыска, төрелдеринче чоруткан, участок начальниги Лабыгынны эмчилеп чоруткан дишти.

Чүү шаг болганда, бажыңнар аразындан үш кижи көстүп келди. Оларның бирээзи: — Мени Александр Григорьевич Ряполов дээр. Участок начальнигинин бүдүрүлге талазы-биле оралакчызы кижи мен — деп чугаалаап, озалаап бажыңче бисти чалады. Участоктуң конторазы ол чүве-дир. Ажык турар хирезинде ланчыы боону азыгда салып каан тур. Түдүп көөрүвуске, иштинде октуг. Тодаргайлаарывыска, ол кымныңдаа боозу эвес апарды. Чөпшээрел чок аан. Канчаар боор, хавырар ужурга таварышкан.

— Тус чер чагыргаларынга-даа, республиканың Бойдус камгалаар яамызынгадаа дыңнатнайн, белеткел ажылдарын чүге эгелей берген силер? — деп, Г. Чаш айтырды.

— Геннадий Түлүшович, көрүп тур силер, алдын чугбайн тур бис. Анаа-ла белеткел ажылдары чоруп тур. Суг унун өскээр чайбайн барганывыс шын — деп, Ряполов ойзу харылылады.

— Алдынга шампаткаш, дескен кижи болдур ийин. Ам база чедип келгени ол-дур— деп, Дакыр-оол биске дыңнатты.

Чигирге сээк чыглыр дээри ышкаш, арай чигаинчиг кижилер ында чыылганы илдеп. Алдын каспайн турардаа болза, чепшээрел чок боо-моңгу эдилеп, арганын аң-мецинче халдап турары чугаажок хире. Казанактарның бирээзинден октуг ийи хола база тывылган.

— Браконьерлерниң кажары дендин. Боозун турлаанче эккелбес. Эзт-кежин шуут козулдурбес — деп, чолаачывыс Юрий сагыш даап кагды.

Турлагның үстүү чарыында тайгадан баткан сугнуң арыы сүргей. Часкы тайга суу сарыгымаар болбайн капчаар, Алдының ап каапканы эрги черлеп баткан суг малгашбиле холушкак. Дораан-на акт бижиир ужурга таварыштывыс.

— Геннадий Түлүшович, ынчан баарга кайыш боор. Акт-мээкти деп аан. Эртен дораан экспертиза эрттирерин рация-биле Кызылче дамчыдар мен — деп, өчүк салбас Ряполов ыглаар чытыы.

— Чүвениң шыны херек. Акт бижиттинер апаар. Суг хирлендирер эрге силерде чок — деп, тайылбырлаар ужурга Г. Чаш таварышты.

Актыны тургузуп турар аразында алдынчылар-биле чугаалажыр аргалыг болдувус. Оларның ниити чүрттан турар байдалын таварымчалыг деп болур. Одаар ыяжын кыжып-на белеткен алган. Орундөжээ ырыг-силиг. Чунарбажын, столовая, хлеб быжыраар черлиг. Чээрби кижи ажылдап, чүрттан турар. Алды тыва оол, өскелери орус дылдыг хамаатылар.

— Эрткен чылын оп алды килограмм алдын тыптывыс: кижи бүрүзү миллион ажыг акша ажылдап алган. Категория болгаш ажыл аайы-биле аңгы-аңгы болбайн аан. Дүн-хүн чок ажылдаар. Дыштаныр хүн шуут чок. Ажыл дыка аар — деп, маниторист Николай Филь тайылбырлады.

— Хоорайга ажыл чок базып турарының орнунга, алдын чуурга ажыктыг-дыр — деп, Кызыл хоорайдан барган тыва оолдар чаңгыс аас болдулар.

Поварларны, танпыылдарны кириштирбеске алдын тывыжында киржип турар кижи бүрүзүнге онааштыр бир килограмм алдын тыпкан-дыр. Ону кандыг багай көрүзүг дээрил?

Радио, телевизор-даа чок черге барык чартык чыд чыгам ажылдап турар кижилерге таарымчалыг бүгү байдалдар тургустунмаан. Бүгү Россияда болуп эртип турар Президент соңгулдаларына кымны дээш бадылаарын билбес болдулар. Кана бадылаары база билдинмес. Күрүнеге эвээш-биче-даа болза арыг алдын тып берип турар улусче «Тыва алдын» ниитилели (В. А. Шадрин) сагыш салыр болза эки.

— Эйлиг-Хемче шоолуг-ла сагыш салбас улус бо. Эрткен чылын Кунгургузге бүрүн дериг-херекселдиг, дижинге киир чепсеглепген деп болур, хөй кижини ниитилел чоруткан. Бүдүн сезон дургузунда чүгле үүс грамм алдын тыпкан диштиі—дээш, Александр Ряполов эштериче көөрге, олары чир шоп дүштү.

Алдынчыларның суг хирлендирип, черни кайы хамаан-чок аажылап турары, балык бажындап эгелеп чыдыыры дег, үстүнде турар даргабошкалардан база хамааржыр. Кандыг-даа хынаддаконтроль чокка кижилерни ажылданар дээш салыптарга кайын тааржыр. Чүү-даа чүве уштуг-баштыг болгай!

«Тыва алдынның» даргаларының мыңгарылбас хайыбиле Эйлиг-Хемниң алдынчылары белеткел ажылдарын түр соксадыр ужурга таварышканнар.

Үстүнде чүүлдерден алгаш көөрге, Улуг-Хем кожуунуң девискээринде алдын тывыжы эки-даа, багай-даа талалыг-дыр. Бир эвес Эйлиг-Хемниң алдының бодүүн экспедиция байдалдыг эвес, а харын үлетпүр чергелиг казын тывар болза,орулгалыг болуру чугаажок. Алдынчыларның чугаалап турарын езугаар алырга, оларның амгы турар турлааның дужунда мөкүреш мөөрүктен безин сес тонна арыг алдынны тып ап болурунуң аргазы бар.

— Эрткен чылын бо-ла оолдар хем унундан боду бүткен калбак алдын тып алган чоор. Кандыг-даа холумак чок. Чүс хуу арыг алдын. Өршээ. Бурган! Эртинелиг Эйлиг-Хемим! —деп, сумунуң чагырга даргазы Кара-оол Түлүшович Дакыр-оод делир чанын ора. арт кырынга үнүп кээривиске сактып чугаалааш, саксаган кожаа баглап, чажыын чажып кагды.

Черивисти хайыралап, кампан эдилеэивиссе ол бисти черле хомудатпас. Кижи бойдустан дорт хамаарылгалыг. Өртен хову, куу арыскан арга-арыг, олген сөөктер шаарган, куйт дээр кускун, сайт дээр саскан чок оранделе гей кымга херек боор?!

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүү.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады база Күрдуманың сан-хөө талазы-биле комитет кежигүү Галина Алексеевна Салчак Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожуунларга чораан. Бо кожуунларга чорааш, ол эрткен айларда кылып чоруткан ажылдарының отчедун соңгукчуларга берген.

Россияның өске девискээрлеринге деннээрге, акша айтырыы Тывада чүгээр болуп турарын ол демдеглээн. Соңгукчуларның айтырыгларына ол тодаргай харыыны берген.

Карыма ТҮЛУШ.

ЧАЙЛАГЛАРДА

Өвүр кожуунун «Ак-Чыраа» совхоз чайлаглаашкынны организастыг эгелээн. Эң ырак Көжээлиг, Тээли чайлагларында 9 кодан хойну, ийи кодан сарлыкты кожүрүп чайлаглаткан.

Ниитизи-биле 5970 хой, ошку, 640 баш сарлык, бода малды ында чедирген,

Совхозтуң тудугжулары малчыннарның чайлагларын өй-шаанда септеп белеткээн. Малчыннарга почтаны, аъш-чем аймаан кедээ ажыл-агыйнын специалистери аппарып берип турар. Чайлаглар аян-шинчи киргеп.

Найгын-оол ЛАМДЫН.
Өвүр кожуун.

ТУДУП ААР МЕН

Карацгылап, имир дүжүп кээри билек,
Кара чааскаан хову черже базыптар мен.
Сарыым сеңээ чараш ырдан шаңназа дээш,
Сагыш саарзык, чүрээм саргып чоруур-Дур мен...
Ырак дээрде салдаан ай-даа мени таныыр.
Ынакшылдың кулу дээрзин шагда билир.
«Дүне боорга, карак шиммес күжүр» дижип,
Түмен сылдыс чугаалажын турганзыг боор...
Чежемейниң хову-шөлду эргиирге-даа,
Сеңээ тааржыр эки сөстер тывылбас-тыр.
Хевир-дүрзүн чуруп чадап чорумда-ла,
Хемчиим бажын башкы херел чылгай бээр-дир.
Салган соруум чаңгыс дүне боттанмаан дээш,
Чажымда дег, өө тыныр, ыглавас мен.
Келир кежээ шак бо черге катап келгеш,
Кедеп чорааш, ырым сөзүн тудуп аар мен!...

Сарыг-оол САЛЧАК.
Тээли суур.

БАЙЛАК БАЙ-ХӨЛ

Тере-Хөл дег өгбелерлиг, Хөл.
Дустуг-Хөл деп төрелдерлиг
Төрел чону турум аалдаар
Делгем шыктыг, чараш Бай-Хөл.
Чидиг кызыл «эмчилери»
Чассытпышаан самнап эмнээр.
Чайын-даа бол булак суглуг
Чажыг ээзи байлак Бай-Аарыг-аржык човуландан
Арат чонун хостап чораан
Төрээн ие чассыдыы дег,
Авыралдыг алдын Бай-Хөл.
Кара малгаш эртинелиг,
Кызыл сорлуг дилгилерлиг,
Куу деп куштар айыраңнаан
Курорт болган Бай-ла хөлүм.

Константин ХАНГАЙ.

ХЕМНИГ ЧЕРНИҢ ЫНАКШЫЛЫ

•Чечен чугаа•

(Уланчызы. Эгези №№ 81, 85, ... 88 «Шында»).

Эзир-оол чайны өттүр олут орбаан. Часкы тарылга соонда, сиген кезилдези, ногаа ажылы дээш агрономнуң ижи, шынап-ла, чыдын чыдар, олут орар чай чок. А күскү дүжүт ажаалдазы, Эзир-оол бо үеде үүгле орай дүне бичии када кум кылдыр удуй тыртып алыр, арткан үеде ховуда иш-ле, тараа, ногаа ажаалдазы.

Чай чок ажыл үезинде Эзир-оолду бир-ле чүве амыратпастааш турул берген. Бир-ле черге доктааш дээргe, чайланы бээр аразында сагыжынга паромчу кыс Сайлык кире дүжер. Эрткен чылдарда агроном күскү ажыл үезинде бригадалар төптеринге дүн чарар, ховужулардан шуут чарылбас, олар-биле хонуп, хүнзеп чоруур турган. Ам янзы-бүрү чылдагааннар-биле суур кирер арга дилээр болу берген. Суур-даа ол кириксевес, үүгле паром кежиг таварып Каа-Хемниң ол-бо чартыынче кежиксээр. Эзир-оолга паромчу кыстың чанынга турул алгаш, хемни кежери дег, сагыжынга чыргалдыг, чүрээнге таалалдыг чүве турбас.

Ол бодунуң иштики байдалында бир-ле чүвениң өскерлип, аңаа олут берөейн, дыш көргүспейн турар апарганын чайын-на билген. Ооң характарынга паромчу кыстың овур-хевири бо-ла чуруттунуп көстүп кээр, тоолдомакта дег, угаан-сарылындан Сайлык үнместээн. Эзир-оол ол чүү деп кончуг халалыг аарыгын дээрзин ам-на билип эгелээн. Ол дээрге агроном оолдуң чалыы назынынын эскербейн чораны ынакшылдың оду ооң чүрээнде хөрлөөлеп үнүп, өөрден, харын шактар-биле ооң бүгү сагыш-сеткилин, магабодун кыпкан оттан өрт үнүп, бодун тудуп чиир дей бергенин ам-на миннип эгелээн. Эзир-оол чуртталгазында ындыг байдалга алзып, ынакшып көрбээн. Ооң өөрениктеги сөөлгү чылдары, студент үелери улуг спорт-биле холбааланып, өске сеткил-сагыжын оттурбайн эрткен. Ужуражып, хөөрешкен уругларын безин орта сагынмас, аңаа бодаарга делгем чуртунуң кайы хоорайларынга кажан барганы, канчаар хүрешкени дээш он-он хоорайларны, ында кандыг хевистер барын, хостуг хүрешке спорт мастери Эзир-оол, хензиг када карактарын шийипсе, шуптузун то кааптар.

Ам ынчаар карактарын шийдиниптерге-ле, Каа-Хем эриинде паромнуг кежиг, ында паромчу кыс Сайлык көстүп келир болу берген.

Институт дооскаш, бо совхозка ажылдап келгеш, баштайгы үелерде Эзир-оол совхозтуң «Гостиница» деп адаары бичежек бажыңга чурттап турган. Ийи ай хире чурттап чорда, ол гостиницаның септелгезин кылыр деп барганда, совхоз директору чаа бажыңны тудугжулар хүлээткиже, улуг санакчының бажыңынга кезек чурттаарын сүмелээн. Ол чугаа соонда, санакчы угбай дарганың өрээлинден агрономну эдертип алгаш, бажыңынга эккелген.

Ол хүнден эгелээш, агроном оолдуң амыдыралы чаа келген суурунга өске агымны алган. Гостиницага бодаарга, мында арыг-силиг, чылыг, чырык. Аныяк агроном оолга кол-ла чүве — ижер-чиири болбайн канчаар. Санакчы сугга ол айтырыг ең-не бүдүнгүрү-биле шиитпирлеттинген. Эртен турар-ла, стол кырында чем белен турар, кежээ чеже-даа орай келзе, аштанып-чемненип алгаш, арыг орун-дөжекке чыргап чыдыптар. Дорту-биле, санакчының бажыңы оолга хөлчок таарымчаны берген.

Тудугжулар үш өрээлдиг бажыңны дужааптарга, Эзир-оол директорунга ажыы-биле чугаалаан: «Кыш удур мындыг улуг бажыңны ап алгаш, аңаа чүнү сугар мен. Өг-бүлелиг эвес мен. Бо кышты санакчы сугга кыштаптайн, бажыңы улуг, хостуг улус-тур. Боттары база ону сүмеледилер».

Бажың-балгат айтырыы берге совхозка агрономнуң ол чугаазы кончуг-ла ажыктыг болган. Директор иштинде амыраза-даа, оозун билдиртпейн:

— Ындыг-дыр. Санакчы сүг боттары сүмелеп турар болза, ында утка-ла бардыр. Шын-дыр, шын-дыр, сен ышкаш чараш, чалыы, дыңнангыр, ажылгыр эрни ышкынар болза, санакчының улуг санакчы бооп ажылдап олурган херээ чүл? — дээш, чырыын чыртайты хүлүмзүрээш: — Өг-бүле тудуп алырыңга-ла бажың болур. Келир чай ортан үезинде база бир ийи аал ишти чурттаар бажың белен турар. Шайлалганче чалаарын утпас сен, агроном — деп, тывызыксыг бодалдарын чугаалаан.

Даргазындан үнүп келгеш, директорунуң кандыг уткалыг тывызык салганының уг-шиин Эзир-оол бажын ыжытса-даа, тып чадап каан.

Ол тывызыкты тып Эзир-оол чогум шүүдел үндүрбээн, аңаа харыыны амыдырал боду көргүзүп, херек кырында боттандырып эгелей берген.

Баштай-ла улуг санакчының Кызылдан ында-хаая кээп турар ийи уруунуң бичези ада-иезиниң өөнче чанып кээп, авазының чанынга санакчылай берген.

Анаада-ла «кежээлерде чалгаарай бээр сен» дээш район төвү, Кызыл хоорай киргенде чаа номнар успес санакчы, уруу келген соонда ном сатпастаан. Кежээ дүжер-ле: «Ээн бажынга чүүү кылып орар силер, телевизор чеже кайгаар силер, клубта солун кино болур диштилер» — дээш, амыратпастаан. Шак ынчаар санакчының уруу суурда бүгү-ле «солун» черлерже агрономнуң оруун башкарар кижизи болу берген.

Кышкы үеде агрономнуң ажылы, шынап-ла, хостуг болу бээр. Эзир-оол хостуг хүреш секциязы ажыдып алгаш, кыжын совхозунуң мөгелери-биле ийи катап район, бир катап республика маргылдаалары чораан. Ол чоруп турда, элдептиг, совхозтуң спортинструктору спортчулар үдээр чай чок болу бээр, а ооң хүлээлгезин улуг санакчының уруу күүседип, район төвүнче-даа, Кызылче-даа спортчулар-биле кады чорааш келген. Ынчан-на Эзир-оол директорнуң бирги чугаазының чажыттарының чаңгыс-ийилеп амыдыралдан көстүп эгелээнин эскерген.

Амыдырал турар эвес, агып баткан Каа-Хем суу-биле дөмей, чалгыларын чалгыглар солуп, болуушкунну болуушкун солуп, шимчеп орар болгай.

Чай ортан үезинде тудугжуларның туткан бажыңы дужааттынган, аңаа олурар агрономнуң санакчының уруу-биле шайлалгазы далаш-биле оюн-хөглүг, олчаомактыг болуп эрткен.

Эзир-оол ол бүгү болуушкуннарга боду шимчедикчи бооп күш четтикпээн, а «агроном ышкаш чараш, чалыы, дыңнангыр, ажылгыр эрни ышкынар болза, улуг санакчы бооп ажылдап орбас», улуг санакчының чедингир узун холдары бодунуң херээн бүдүрүп каапкан. Эзир-оол кудазынче ең-не чоок эштери Дузактаарны-даа, Өргелээрни-даа чалап четтикпейн барган. Боду кандыг үүлеге киржип, чүүү кылып турарын-даа ол улуг херекке албайн, үүгле шайлалга бооп турар хүн ам-на билген. Ол алган кадайлыг, чурттаар бажыңныг, дорту-биле чугаалаарга, өг-бүленің ээзи болу бергени ол ышкажыл. Бо бүгүнү ол дүрген, бодал, ботхарыысалга чок кылып турар бе, мындыг байдал-биле эгелээн чуртталгада кеди бар бе — бо бүгү дугайында Эзир-оол үүгле шайлалгазы болуп турда, боданып эгелээн.

— Чүге мындыг кончуг ундаргай сен, эжим. Аарып тур эвес сен бе? — деп, ынчан паромчу Байлаң-оол эжинден айтырган.

Мынча хөй шайлалга байырлалынга киришкеннерден үүгле Байлаң-оолду агроном холунга чалалга тутсуп шайлалгазынче чалаан болгай, паромчунуң арыг сеткилдиинге, оваарымчалыг топтуунга Эзир-оол ынчан база бүзүрээн.

— Кадык мен, кадык, эжим — дизе-даа, каттырып, хүлүмзүрүп, хөй-биле хөглээр күштү Эзир-оол ынчан тыппаан.

Орай дүне бодунуң бажынынга чедип келгенде ам ооң, агрономнуң кадайы, улуг санакчының хеймер кызы, Эзир-оолдуң бажынын дүгүн суйбап, чаактарынче улаштыр-улаштыр ошкап тура, имирерип өжүп бар чораан от ышкаш, шонуу читкен ашааның карактарынче көрүп тура:

— Эзир, меңээ ынак сен бе? — деп бир-ле дугаар айтырган. «Ынак сен бе?.. Ынак сен бе?» деп бодалдар чүгүртүленнедир, даштын соңга караан чаңгыс-ийилеп удаа-дараа соккуланып эгелээн чаашкын дамдылары дег, Эзир-оолдуң бажынче чым-сырт кылдыр соккулаан. Кадайының дорт айтырыңга-даа харыы бербейн, Эзир-оол кылаштап баргаш, бажыңының чырыткызын бирле дугаар өжүр базыпкан. Санакчының уруу карацгыдан кортканзыг, ман-биле баргаш Эзир-оолдан куспактаныпкаш, ыглай берген...

Ам хову-шөлде күскү ажылдар төнген. Авыралдыг алдын дүжүт берген ховузундан агроном кылаштап чоруткаш, машинаазынга олурупкан. Ол эрткен чылын база орай күзүн бо-ла ховудан хемче, «дүшкен корабльди капитан ең сөөлүнде каар» дигензиг, ажыл-ижин дооскаш, ең сөөлүнде чоруткан. «Ынчан ең сөөлгү катап мени Байлаң-оол кежирген» деп бодаптарга, агрономнуң бодалдары катап-ла пароме, кежиг аксында барган.

Сайлык билир, ам хем ол чарыынла бодунуң манап турар улузундан үүгле агроном артып калган деп. Ынчангаш паромчу хемниң ол чарыынга өртеп алгаш, манап олурган. Дуу ол ыракта чоруп олурар машинаның бараанын көрүп кааш-ла, Сайлык хөй-ле бодалдарны бодай берген.

Эзир-оол, ылап-ла Байлаң-оолдуң мактаары дег, чаагай чаңныг, чазык сеткилдиг, ажыл дээнде уйгу-чылын билбес агроном деп, паромга ажыллай берген үезинде Сайлык билген. Уруг баштайгы дээрезинде ону Байлаң-оолдуң аайы-биле хүндүлээр турган болза, оларның хүн бүрү ужуражырындан чаңчыл ап, чамдыкта чоктайлаа бээр апарганын эскерген. Чоокта Эзир-оол республика адын камгалап, соңгаарга хүрежип, неделя ашкаш келген. Ынчан Сайлык ол үе иштинде сагыжындан Эзир-оол шуут үнмээнин эскерген, а кажан агроном чедип келгеш, Сайлык-биле эрикке шаг бооп хөөрежип, чугаалашкаш барган соонда, сагыжындан бир-ле аар чүве уштунуп, бир-ле муңгаш чүве ажыттына берген ышкаш болган. Ынак эжин ышкынган чери чанындаа болза, агрономнуң овур-хевири Сайлыкка ол аар бодалдан алаагарынга, мунгаргай бодал-биле мунчулбазынга дуза болур апарганын кыс эскерген.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

(Уланчылыг).

ДЕПШИДИЛГЕ

Бодалым, күзелим, саналым

Мээң кожамның адын Хөглүг-оол дээр. Ооң муңгарап, шугулдап чораанын кым-даа көрбээн боор, кезээде катырган, баштактанган чоруур кижи-ле болгай. Эгезинде бис ооң шола ады боор деп бодап турган бис, херек кырында шын-на ады документ езугаар Хөглүг-оол чүве-дир. Адынга, шынап-ла, таарышкан кижи деп өөм ишти-биле иелээн чугаалажып чоруур улус бис. Кожалер болгаш, ужуражы бергенивисте хензиг када чүү-даа хөөрежип кааптар улус-ла болгай бис. Ол-даа чугаакыр, мен аңаа четпес дээрден башка чугаага ынаам кончуг.

Бир-ле кежээ ажылдааш чаныр олурумда, Хөглүг-оол менче уткуштур кылаштап ор. Ындазында хөглүг чоруур кожам бо удаада бажы доңгай берген, муңгарааны кончуг хевирлиг, артында кончуг оожум, боданып кылаштап ор. Үүү-ле болган чоор деп иштимде кайгап кылаштап ор мен. Кожам-биле мендилешкеш:

— Канчап мынчап муңгарай берлин, Хөглүг, арай аарып тур силер бе? — деп, сагыш човап айтырдым.

— Мен кажан-каяа аарып чордум ийик, билир-ле болгай сен, кара элдеп чүве, дунмам, бистин коллективтин хуралы болган. Улус-даа хөй чыылган, бо чылын хуралдап черле көрбээн улус бис, улустуң ңденкейи кончуг болган. Шаанда болза ай санында хуралдаар, канчаар ажылдаанын түңнээр, типлекчилерни шаннаан, мактаан турар чүве-ле болгай. Ам ындыг чүве кайда боор. Бир-ле дугаарында, бистиң бүдүрүлгениң директору Сарыглар Чашпыырович сөс алды. Даргавыс бүдүрүлгеде тургустунуп келген берге байдалдың дугайында чаңгыс-даа сес чугаалавайн, улуг политикаже «ужугуп» кирипти эвеспе. Чурттуң иштинде политиктиг байдалга доктааган, республикада болуп турар болуушкуннарны каксы чугаалааш, ам болур соңгулдаларның политиктиг утказын чугаалап турда, ажылчыннар аксывыс ажып алган дыннап ор бис. Канчыыр-оол черле шыдажып чадап каан хевирлиг, тура халып келгеш:

— Политиканы телевизордан көрүп, радиодан дыннап мага хандывыс, олар ооң өске чүве сөөлгү үеде чугаалавастай берди, Сарыглар Чашпыырович, бүдүрүлгениң чингине директору болгай силер, бо берге үеде канчаар ажылдаар бис, чүге акша-төгерик үе-шаанда үнмевил, хоочун ажылчыннар бүдүрүлгеден үнүп чоруп турлар, моон соңгаар канчаар чурттаар бис — ажылчыннарга толаргайы-биле чугаалап көрем — диди.

— Черле ындыг сен, Канчыыр-оол, тоор чүвең чок, бо үеде политика-биле холбашпас болзуңза хоржок, сээң аксың-биле даңнам хлеб-даа, далган-тараа-даа кирбес — деп, директор үзе шапты. Канчыыр-оол турул келгеш, директорже холун чаңгааш, кылаштап үне берди. Директорвус Канчыыр-оолдуң соонче көрүп турган, чугаазын уламчылады.

— Бистин коллективке Канчыыр-оол ышкаш шак мындыг ийи-чаңгыс кижилернин хайындан коллектив сандарап турар, оларны дарый арыглаар болза эки. Ам чугаа болза республиканың дээди органынче депутатка бир кандидатты депшидип үнүрер, орта эртем-билиг чедер, чазак-чагырга черинге айтырыгны тургузуп шыдаар кижиден шилип аар апаар бис — деп, чугаазын ынчаар доосту.

Директорвустуң кончуг чоок өөнүктери: кол бухгалтер Мария Ивановна, кадрлар килдизинин даргазы Артем Салчакович депутаттын кандидадынга Сарыглар Чашпыыровичини депшидер, ооң эртем-билиг чедер, айтырыгны каяа-даа тургузуп шыдаар, чазак-чагырга черинде эш-өөрү база хөй дээрже үндүр мактааш солдылар. Ооң соонда санал бээр кижи бар бе деп айтыварга улус ыыттаншаан. Ооң-биле санал төнер деп бажыңны дужааптарга, Эзир-оол директорунга ажыы-биле чугаалаан: «Кыш удур мындыг улуг бажыңны ап алгаш, аңаа чүнү сугар мен. Өг-бүлелиг эвес мен. Бо кышты санакчы сугга кыштаптайн, бажыңы улуг, хостуг улус-тур. Боттары база ону сүмеледилер».

Бажың-балгат айтырыы берге совхозка агрономнуң ол чугаазы кончуг-ла ажыктыг болган. Директор иштинде амыраза-даа, оозун билдиртпейн:

— Ындыг-дыр. Санакчы сүг боттары сүмелеп турар болза, ында утка-ла бардыр. Шын-дыр, шын-дыр, сен ышкаш чараш, чалыы, дыңнангыр, ажылгыр эрни ышкынар болза, санакчының улуг санакчы бооп ажылдап олурган херээ чүл? — дээш, чырыын чыртайты хүлүмзүрээш: — Өг-бүле тудуп алырыңга-ла бажың болур. Келир чай ортан үезинде база бир ийи аал ишти чурттаар бажың белен турар. Шайлалганче чалаарын утпас сен, агроном — деп, тывызыксыг бодалдарын чугаалаан.

Даргазындан үнүп келгеш, директорунуң кандыг уткалыг тывызык салганының уг-шиин Эзир-оол бажын ыжытса-даа, тып чадап каан.

Ол тывызыкты тып Эзир-оол чогум шүүдел үндүрбээн, аңаа харыыны амыдырал боду көргүзүп, херек кырында боттандырып эгелей берген.

Баштай-ла улуг санакчының Кызылдан ында-хаая кээп турар ийи уруунуң бичези ада-иезиниң өөнче чанып кээп, авазының чанынга санакчылай берген.

Анаада-ла «кежээлерде чалгаарай бээр сен» дээш район төвү, Кызыл хоорай киргенде чаа номнар успес санакчы, уруу келген соонда ном сатпастаан. Кежээ дүжер-ле: «Ээн бажынга чүүү кылып орар силер, телевизор чеже кайгаар силер, клубта солун кино болур диштилер» — дээш, амыратпастаан. Шак ынчаар санакчының уруу суурда бүгү-ле «солун» черлерже агрономнуң оруун башкарар кижизи болу берген.

Кышкы үеде агрономнуң ажылы, шынап-ла, хостуг болу бээр. Эзир-оол хостуг хүреш секциязы ажыдып алгаш, кыжын совхозунуң мөгелери-биле ийи катап район, бир катап республика маргылдаалары чораан. Ол чоруп турда, элдептиг, совхозтуң спортинструктору спортчулар үдээр чай чок болу бээр, а ооң хүлээлгезин улуг санакчының уруу күүседип, район төвүнче-даа, Кызылче-даа спортчулар-биле кады чорааш келген. Ынчан-на Эзир-оол директорнуң бирги чугаазының чажыттарының чаңгыс-ийилеп амыдыралдан көстүп эгелээнин эскерген.

Амыдырал турар эвес, агып баткан Каа-Хем суу-биле дөмей, чалгыларын чалгыглар солуп, болуушкунну болуушкун солуп, шимчеп орар болгай.

Чай ортан үезинде тудугжуларның туткан бажыңы дужааттынган, аңаа олурар агрономнуң санакчының уруу-биле шайлалгазы далаш-биле оюн-хөглүг, олчаомактыг болуп эрткен.

Эзир-оол ол бүгү болуушкуннарга боду шимчедикчи бооп күш четтикпээн, а «агроном ышкаш чараш, чалыы, дыңнангыр, ажылгыр эрни ышкынар болза, улуг санакчы бооп ажылдап орбас», улуг санакчының чедингир узун холдары бодунуң херээн бүдүрүп каапкан. Эзир-оол кудазынче ең-не чоок эштери Дузактаарны-даа, Өргелээрни-даа чалап четтикпейн барган. Боду кандыг үүлеге киржип, чүүү кылып турарын-даа ол улуг херекке албайн, үүгле шайлалга бооп турар хүн ам-на билген. Ол алган кадайлыг, чурттаар бажыңныг, дорту-биле чугаалаарга, өг-бүленің ээзи болу бергени ол ышкажыл. Бо бүгүнү ол дүрген, бодал, ботхарыысалга чок кылып турар бе, мындыг байдал-биле эгелээн чуртталгада кеди бар бе — бо бүгү дугайында Эзир-оол үүгле шайлалгазы болуп турда, боданып эгелээн.

— Чүге мындыг кончуг ундаргай сен, эжим. Аарып тур эвес сен бе? — деп, ынчан паромчу Байлаң-оол эжинден айтырган.

Мынча хөй шайлалга байырлалынга киришкеннерден үүгле Байлаң-оолду агроном холунга чалалга тутсуп шайлалгазынче чалаан болгай, паромчунуң арыг сеткилдиинге, оваарымчалыг топтуунга Эзир-оол ынчан база бүзүрээн.

— Кадык мен, кадык, эжим — дизе-даа, каттырып, хүлүмзүрүп, хөй-биле хөглээр күштү Эзир-оол ынчан тыппаан.

Орай дүне бодунуң бажынынга чедип келгенде ам ооң, агрономнуң кадайы, улуг санакчының хеймер кызы, Эзир-оолдуң бажынын дүгүн суйбап, чаактарынче улаштыр-улаштыр ошкап тура, имирерип өжүп бар чораан от ышкаш, шонуу читкен ашааның карактарынче көрүп тура:

— Эзир, меңээ ынак сен бе? — деп бир-ле дугаар айтырган. «Ынак сен бе?.. Ынак сен бе?» деп бодалдар чүгүртүленнедир, даштын соңга караан чаңгыс-ийилеп удаа-дараа соккуланып эгелээн чаашкын дамдылары дег, Эзир-оолдуң бажынче чым-сырт кылдыр соккулаан. Кадайының дорт айтырыңга-даа харыы бербейн, Эзир-оол кылаштап баргаш, бажыңының чырыткызын бирле дугаар өжүр базыпкан. Санакчының уруу карацгыдан кортканзыг, ман-биле баргаш Эзир-оолдан куспактаныпкаш, ыглай берген...

Ам хову-шөлде күскү ажылдар төнген. Авыралдыг алдын дүжүт берген ховузундан агроном кылаштап чоруткаш, машинаазынга олурупкан. Ол эрткен чылын база орай күзүн бо-ла ховудан хемче, «дүшкен корабльди капитан ең сөөлүнде каар» дигензиг, ажыл-ижин дооскаш, ең сөөлүнде чоруткан. «Ынчан ең сөөлгү катап мени Байлаң-оол кежирген» деп бодаптарга, агрономнуң бодалдары катап-ла пароме, кежиг аксында барган.

Сайлык билир, ам хем ол чарыынла бодунуң манап турар улузундан үүгле агроном артып калган деп. Ынчангаш паромчу хемниң ол чарыынга өртеп алгаш, манап олурган. Дуу ол ыракта чоруп олурар машинаның бараанын көрүп кааш-ла, Сайлык хөй-ле бодалдарны бодай берген.

Эзир-оол, ылап-ла Байлаң-оолдуң мактаары дег, чаагай чаңныг, чазык сеткилдиг, ажыл дээнде уйгу-чылын билбес агроном деп, паромга ажыллай берген үезинде Сайлык билген. Уруг баштайгы дээрезинде ону Байлаң-оолдуң аайы-биле хүндүлээр турган болза, оларның хүн бүрү ужуражырындан чаңчыл ап, чамдыкта чоктайлаа бээр апарганын эскерген. Чоокта Эзир-оол республика адын камгалап, соңгаарга хүрежип, неделя ашкаш келген. Ынчан Сайлык ол үе иштинде сагыжындан Эзир-оол шуут үнмээнин эскерген, а кажан агроном чедип келгеш, Сайлык-биле эрикке шаг бооп хөөрежип, чугаалашкаш барган соонда, сагыжындан бир-ле аар чүве уштунуп, бир-ле муңгаш чүве ажыттына берген ышкаш болган. Ынак эжин ышкынган чери чанындаа болза, агрономнуң овур-хевири Сайлыкка ол аар бодалдан алаагарынга, мунгаргай бодал-биле мунчулбазынга дуза болур апарганын кыс эскерген.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

(Уланчылыг).

•Чаа ыры

ЧЕДИП КЕЛЗИҢЗЕ

Сөзү Мария КҮЖҮГЕТТИИ
Аялгазы Каадыр-оол БЕГЗИНИИ

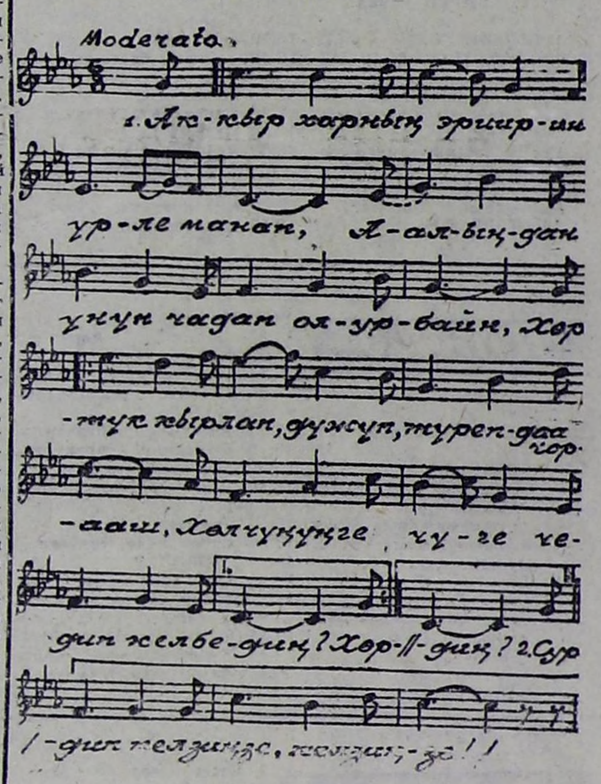

Аккыр харның эриирин үр-ле манап,
Аалыңдан үнүп чадап олурбайн,
Хортук кырлап, дүжүп, түреп-даа чораап, } 2 катап
Холчүүңүнге чүге келбедиң?
Сураг барган күжүрүм сени бо-ла
Суурумга чеже манагзынар мен.
Салымымның кулу кижи-дир мен деп,
Чазамыктай чеже-ле боданыр мен. } 2 катап
Аккыр харның эриирин үр-ле манап,
Аалыңдан үнүп чадап олурбайн,
Хортук кырлап, дүжүп, түреп-даа чораап, } 2 катап
Холчүүңүнге кызын чедип келзиңзе.

САЛБАС-ХОЛ

— Ызырар кыскажын бар бе? — деп, кырган-авамдан айтырдым.

— Ийе. «Салбас холум» бар—дээш, үлгүүр адаандан улуг кара ызырар кыскаш уштуп эккелди. Амдыы чаала кырган-авамнын ол сөстерин сактып келгеш, чүге ынчаар адап турарын кайгап айтырарымга, мынчаар харыылады:

— Хөктүгбейлиг төөгү болбас ийикпе, оглум. Ам ажылынны төндүрүвүт, ооң соонда төөгүп бээр мен.

— Ындыг кончуг ыракдаа эвес, ындыг кончуг чоокта-даа эвес ужурал-дыр ийин. Кеңгу шыгы хөлбелчиннээн Хөлчүктүгге чүве. Чаңгыс кырган кадай ийи-бир саар инектиг, каш борбак шээр маллыг болгаш, чылдың ужу-кыдыында демнежип көжүп дүжүп чоруур дунмаларым чанынга хонуп алдым. Шала күскээр аалдарының эдектиг чону саржаан хырынга куткаш, тербе бажынга азып-даа каар чүве. Мен база саржаамны куткаш, азып каан мен.

Кожам өгнүн ээзи уруг кел дээрге, аңаа ур болбайн дедир чанып келдим. Орунга чыдып алгаш, кум кыны берип-тир мен. Кидис эктинде шылыраан дааштан отту хонуп келдим. Узун курт-даа сагыжымга кирер, ковайып келгеш көөрүмге, кидис эктинден холдар кызанайып, хырынны чеже согар дээш шылырадып тур. Оожум тура халаш, холду ийн холдап сегирип алдым.

Кырган, сиири сула холдар кайын күш чедер — салып чорудуп алдым. Хоралаарым-даа хөлчок, «Салбас-холум» турган болза, кулугурну салбас ийик мен. Шак ынчаар кончуттунуп кагдым.

Оон бээр ам ийи-үш хонук-даа эрте берген чүве. Бир дүште идик уллуну быжып ор мен. Ынаар шылыраан даааш үндү, олче көре бердим. Кидис эктинде ынаалар аразында хол көстүп келди. Мындаагы оор катап келгенин билип кагдым.

Кончуг оожум турган, тык кезектер, моторлар кайнаар хуула бергенил, шалыңңарга ай санында шаңнал акшаны немей ап турган деп чугаа бар, шын бе? Бо айтырыгларга долу болгаш тодаргай харыыдан берип көрүңер, Сарыглар Чашпыырович?

Бүдүрүлгени сандарадып кааш, ам харын улам депшип, бедик ат-алдер чедип аар деп турарыңарны шуут кайгап тур мен. Моон түңелден үндүрүп көрүңер. Депутаттың кандидадынга төлептиг кижи — Канчыыр-оол. Бистиң бүдүрүлгеде 25 чыл ажылдап келген, ооң мында билбес ажылы-даа чок. Дооспаан дээди эртемниг инженер, үезинде депшиткен болза, элээн улуг эрге-дужаалды-даа эдилеп болур кижи. Сарыглар Чашпыыровичини кончуг эки билир мен, кады ажылдап чордувус, даргалаарынга кончуг ынак кижи, ону чедип-даа алдынар. Бистиң хоочун бүдүрүлгевис бергедей бээргe дезип, депшиирин бодавайн, арын-нүүр, ак сеткилинер-биле ажылдап көрүнер — дээримге, ажылчыннар адыш часкап шаг болдулар. Директорнун аныынче көөрүмге, үзер буга-ла, карактары арта кыза берген.

— Хурал даарта 5 шакта ажылын уламчылаар — дээш, директор кара папказын туткаш үне халыды. Хурал соонда профвилел даргазы Сааранын чугаазы-биле алырга, депшилгениң сөөлгү хүнү ол чүве-дир, даарта чеже-даа депшидип кааргa, ол протокол күш чок боор. Мени «Эр хей!» — деп холум тудуп турду. Канчыыр-оолду депшидип кааптар дээш дезип чытканы ол чүве-дир. Сарыглар Чашпыыровичиниң чаңы черле берге, алыксак-чиксээн канчаар, сагыжы база багай. Кончуг кара сагыштыг даргавыс Канчыыр-оол биле бисти ажылдан үндүрзе хөнү, ынчангаш шала муңгаргай чор мен. Сөглевес чүвези чок аас-тыр мон, аргалыг-ла болза дуй шарын кагза деп бодап чор мен, дуңмам — диди.

— Черле муңгарава, Хөглүг, бо үеде шак ындыг арын-нүүрүн артында кагган кижилер кайда-даа көвүдээн, бо берге үеде ажылчыннарын, бодунуң ажылдап турган бүдүрүлгезин октапкаш, кончуг кижи бооп депшип, депутаттаар деп турары олдур. Чамдык кижилер арынүүр бодавас, ап чиирин бодап чоруур апарган шаг-дыр бо. Шаанда оларың чыпшылаңайнып, чашпын чорааш депшип, эрге-дужаал элилеп чораан, ам ындыг үе кайда боор, шыдаар болзуңза ажылда, сайгарыл. Ыдавас болзуңза буурап дүжер сен деп кээрге, девиден турган кижи-дир. Бо дүне боданып хонар боор, таптыг-ла сөглээн-дир сен — дээримге, муңгарап чораан Хөглүг-оол, каттырыпкаш, дилими кончуг бажыңынче кире берди.

Сергей ХЕРТЕК.

Адам биле Ева кончуг чараш садка селгүүстеп чораапнар.

— Меңээ ынак сен бе? — деп, Ева Адамдан айтырган.

— Мында сенден өске херээжен кижи чок болганда, ам канчаар, өске арга чок-тур—деп, бирээзи хөөн чок харыылаан.

* * *

Эмчи коллегазындан.

— Хүнде болун дыка хөй таакпыны тыртыптар кижи аарыг кижилерни олар таакпы тыртпазын, хоралыг деп канчап билиндирип тайылбырлаар-дыр сен? — деп айтырган.

Бирээзи:

— Ону сөс биле тайылбырлаарының орнунга үзүктелишкин чок чөлүл-биле билиндириптер-дир мен—деп харыылаан.

* * *

Бичии солак кожазы Маня угбайдан:

— Дагааларың таакпылаар ийик бе, Маня угбай? —деп айтырган.

— Ол чүүл? Олар таакпы деп чүвени кайын билир дээр сен, ол чүүү чугаалап турарын ол—диген.

Ындыг харыыга бичии оолчугаш:

— Ындыг болза лагаа кажаазы өртпеп турар-дыр —деп каан.

* * *

Эмчи аарыг кижиге:

— Арага ишпенер, таакпы тыртпанар, херек чок черден харылзаа тутпанар, көзер сйнаарын база соксалыр болзунарза эки-дир — деп чагып чугаалаан.

Аарыг кижи ол сөстерни ыынаан:

— Биллингир-дир, кадайым маңаа чорааш барган-дыр - деп бодунга түүнел кылган

* * *

— Маңаа таакпылап болбас, «Таакпылаар апарза, бүгү пассажирлернин чөпшээрелиби-биле тыртып болур!» деп бижип кааның көрбейн тур силер бе, дээрги?—деп контролер шугулдаан.

— Мында чаңгыс менден өске кижи даа чок тур — деп, олурган кижи харыылаан.

— Ындыг болза, кым-бир кижиниң чедип келирин маңаңар.

* * *

Алкогольдуң хоразының дугайында чугаазын лектор тондурупкеш:

— Кымда айтырыг барыл?—деп олурганнардан айтырган.

Арай сербээ эр кижи гуруп келгеш:

— Буруудатпайн көрүнер, лектор, стаканыңар хосталы бержи ирги бе?—деп айтырган.

* * *

— Музейже эзирик кире бергениңерни буруулуг деп миннип тур силер бе?— деп, судья айтырган.

— Ынчанмайн канчаар! Элээр турган болзумза, ындыг бодал бажымга кирбеддаа турган ийик—деп, буруудаттырып турар кижи харыылаан.

УЛУСЧУ ХАЙГААРАЛДАР

Амылыг болгаш амы чок бойдус аажок өскерличел. Кижи амытан октаргайның кара күштери биле шаанданна демисеежип чораан. Үнүштернин, дириг амытан каанын аажы-чаңын хайгаарап, бойдуска хүн бүрүде болу бээр өскерлишкин неэни баш удур билип аптар апарган.

Хүн, ай, сылдыс, булут, чаъс, динмирээшкин, челээш шалын болгаш суг база ла соң даарта болур бойдустун эргилдезин медээлеп турарлар. Ынчангаш кижилер нарын хайгааракчылар апарганнары ол.

Бойдустун янзы-бүрү чажыттарын эскерип, хайгаарап, билип чоруурга дыка солун. Ол бүгү хайгааралдар бистин хүн бүрүде ажылыныскe эргежок чугула чүүлдер-дир.

Чайгы үеде хайгааралдарга хамаарыштыр чижек кылдыр мындыг янзылыг чүүлдерни эскерип болур.

Ай чаазында. Ай тола, коску, уштары шиш, чидиг боорга, аязыг, ай ийленчекте — чылыыр. Ай эгезинде айның уштары чидиг, шиш эвес болза чаъс чаар, а уштары чидигге —кандаашкын болур.

Айның ону ногаанзымаар болза, база кандаар, кызыл өөнүгде — чаъстаар. Ай өглеңгенде — хат хадыыр, ооң өө кызыл өөнүгде база кандаар. Өөнүң бир каъды бүлүртүп болза, соор, долгандырыгның бирээзи узун болза, чаъс чаар. Айның чырыы арыг болгаш чырык турда, хүн караа изиир. Ай каан дээрде турар, дүн серин, шимээн, даааш чок оожум бсорга, даартазында аяс, каан хүн болур.

Хүн үнүп орда гуманныгда, хүндүс бачым изиг болур, кажан туман арлы бээрге, чаъс чаар. Хүн булут арт

Телевидение

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге (Июль 8-тен 14-ке чедир)

Понедельник

ИЮЛЬ 8

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.10 «Тропиканканың чажыды».
10.00 Чүү? Каяа? Кажан?
11.15 Аялганы тып көрем.
11.40 Марафон-15.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ». «Медицина дугайында допчулал».
12.50 КВН-96.
14.45 «Буур оглу». М/ф
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Марафон-15.
16.00 Сылдыстар шагы.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Джэм.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көрем.
20.00 Бистер.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Херек кырында әлдептиг-даа». Т/с.
22.40 «Төөгүнүң тывызыктары». «Лжедмитрийниң чажыды». 1-ги дамчыдылга.
23.20 Бут бөмбүүнүң дугайында допчулал.
00.20—02.10 «Керосинщиктиң кадайы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
10.30 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
11.00 «Санта-Барбара». Т/с.
11.55 Шимчевес хөренги садыы.
12.20 «Хөй-ле биллинместерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 3-кү серизи.
13.25 К. Новикова.
14.10 Ажыл-агыйының дугайында бодунуң бижээни.
14.20 «Школаның хуулгаазын автобузу». М/с.
14.45 Фольклор фестивалы.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.00 Ажыл-ишчи Россия.
16.25 Россия арын-шырайда.
16.40 Урулларга медээлер.
16.55 «Хуулгаазын чемодан».
17.10 Сенден хамааржыр.
17.25 «Даартагыдан уруг».

«ТЫВА» канал

18.00 «Ералаш». К/ж.
18.40 «Тыва ТВ-ниң 30 чылынга». Архивтен.
19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.10 «Марш-бросок».
19.20 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Чөптүг чоруктуң үези.
22.00 Джентльмен-шоу.
22.30 «Меге өлүм». Уран-чечен фильм.
00.35 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
00.50—01.16 Шыргай джунгли.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.00 Нижегород ярмарказы.
19.00 Мага хандыр селгүүстээшкин.

Вторник

ИЮЛЬ 9

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.10 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Бистер.
10.50 Кижи болгаш хоойлу.
11.15 Мультфильм.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Цыган». Т/с.
14.30 Мультфильм.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 «Хөглүг КВАмпания».
15.55 Мультитроллия.
16.10 Хуулгаазыннар, азы Синема.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 ...16 харга чедир болгаш оон-даа өрү назылыглар.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көрем.
20.00 Тема.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Француз революция». Т/с.
23.25 Хит-парад.
00.40 «Элээди». 1-ги серизи.
01.55—02.25 МТУ-нуң хөгжүмүг программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
9.10—10.03 «Санта-Барбара».

* * *

12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.20 Л-клуб.
13.05 Ажыл-агыйының дугайында бодунуң бижээни.
13.15 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.45 Фольклор фестивалы.
14.00 «Школаның хуулгаазын автобузу». М/с.
14.30 Ажыл-ишчи Россия.
14.55 Шимчевес хөренги садыы.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.00 Урулларга медээлер.
16.15 Россия арын-шырайда.
16.30 «Даартагыдан уруг».
16.55 «Хөглүг салгын».
17.10 Месяцеслов.
17.20 Е. Осин.
17.35 Сенден хамааржыр.
17.50 «Здоровье». Т/ж.
18.00 Бодунуң оюну.

«ТЫВА» канал

18.30 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 «Содружество» телекаттыжыышкын көргүзер.
19.05 «Көдээде амыдырал». Мөнгүн-Тайгага үш хүн.
19.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.40 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 «Хоорайжыгаш».
21.50 «Брюс-ли. Кижи-легенда. Амыдыралдың төөгүзү». Уран-чечен фильм.
23.15 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
23.30 Делегей хоорайларының дүнеки амыдыралы.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.30 Политиктиг олимпиде.
19.00 Оон өске, чүү-даа чок...
19.15 С. Юшенковка «удур демисел».
19.30—19.55 Мультфильм.

Среда

ИЮЛЬ 10

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.20 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Тема.
10.45 Дириг амытаннар аймаа.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Цыган».
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Кактус болгаш К°.
15.55 До-ми-соль.
16.10 Джунглиниң кыйгызы.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Тет-а-тет.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды». Түннел серизи.
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көрем.
20.00 «Чидиргенин дилеп тывар дээш».
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Француз революция».
23.30 Херек кырында кинода дег.
00.50 «Элээди». 2-ги серизи.
02.00—03.00 Георг Отс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00, 12.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Бөдүүнүнден бөдүүн.
9.25 «Аргонавтар». М/ф.
9.45 «Санта-Барбара». Т/с.
10.45 «Хөй-ле биллинместерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 6-гы серизи.
11.50 Ажыл-агыйының дугайында бодунуң бижээни.
12.20 «Ле Монти».
12.35 Джентльмен-шоу.
13.05 Шимчевес хөренги садыы.
13.10 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.40 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
14.20 Мультфильм.
14.30 Фольклор фестивалы.
14.45 Урулларга медээлер.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Ажыл-ишчи Россия.
15.45 Россия арын-шырайда.
16.00 «Школаның хуулгаазын автобузу». М/с.
16.25 Ажыл-ишчи Россия.
16.50 Россия арын-шырайда.
17.05 Мультфильм.
17.15 Мунгарава...
17.30 Мультфильм.
17.40 Сенден хамааржыр.
17.55 Экс эль мьюзик.

«ТЫВА» канал

18.05 «Ералаш». К/ж.
18.20 МЕДЭЭЛЕР.
18.30 «Тыва ТВ-ниң 30 чылынга». Телеархив — Яков Кром, Вячеслав Подольский болгаш өскелер-даа.
18.55 Кызыл болгаш кызылчылар.
19.20 «Балыкчының үүлези».
19.35 МЕДЭЭЛЕР.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

19.55 Реклама.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Боду режиссер.
21.55 Бут бөмбүү. Россияның чемпионады. «Ростсельмаж» — «Спартак» (Москва).
00.30 — 01.57 «Бай-бай, Бэби». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.05 Дээрбектен бир базым.
18.35 Мультфильм.
18.45 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
19.00—19.55 С. Урусевский.

Четверг

ИЮЛЬ 11

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.10 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «де Граншанның өгбүлезинин чажыттары». 1-ги серизи.
10.15 Чидиргенин дилеп тывар дээш.
10.50 Аян-чорукчулар клуву.
11.40 Амданнаныышкын.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Цыган». Т/с.
14.15 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Лего-го.
16.10 Тин-тоник.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Рок-кичээл.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 «де Граншанның өгбүлезинин чажыттары». 1-ги серизи.
19.20 Кидин түлүк.
19.45 Мультфильм.
20.00 Чүгле нелээ.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Француз революция». Т/с.
23.20 Обоз.
00.35 «Элээди». 3-кү серизи.
01.45—02.35 «Тааланчыг романс».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Бодунуң оюну.
9.25 Боду режиссер.
9.55 «Санта-Барбара». Т/с.
10.50 «Хөй-ле биллинместерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 5-ки серизи.
11.55 Шимчевес хөренги садыы.
12.20 Чөптүг чоруктуң үези.
13.10 Ажыл-агыйының дугайында бодунуң бижээни.
13.20 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.50 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
14.30 Фольклор фестивалы.
14.45 Урулларга медээлер.
15.20 «Школаның хуулгаазын автобузу». М/с.
15.45 Ажыл-ишчи Россия.
16.10 Россия арын-шырайда.
16.25 Кенгуру.
16.40 Месяцеслов.
16.50 Сенден хамааржыр.
17.05 «Даартагыдан уруг».

«ТЫВА» канал

17.30 Мультфильм.
17.45 МЕДЭЭЛЕР.
17.55 «О...» программа.
18.15 Болчаг шагы.
18.55 Хөгжүмнүг байыр.
19.35 МЕДЭЭЛЕР.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
21.40 «Ынакшыл — өлүмнүг оюн». Уран-чечен фильм.
23.15 Адамовтуң яблогу.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.30 Мультфильм.
17.40 Неделяда бир катап.
18.10 Оон өске, чүү-даа чок...
18.25 Пьер Морельге «удур демисел».
18.40 И. Николаев.
18.55 М. Боярскийниң «доминозу».
19.25—19.55 Онза канал.

Пятница

ИЮЛЬ 12

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.10 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «де Граншанның өгбүлезинин чажыттары». 2-ги серизи.
10.10 Чүгле нелээ.
10.50 Ойна-ла, гармонь.
11.25 Дөгерези бажында барда.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Цыган». Т/с.
14.20 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.40 Хөгжүмнүг чайганыыш.
16.10 Бистернин аравыска, уруглар аразынга...
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Чартык станцияга.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «де Граншанның өгбүлезинин чажыттары». 2-ги серизи.
19.15 Кижи болгаш хоойлу.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Француз революция». Т/с.
23.25 Көрүш.
00.25 «Петербург полициязының чажыт истекчизи». Уран-чечен фильм.
02.05 «Элээди». 4-кү серизи.
03.15—04.25 Майя Кристалинская.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.20 Эртенги экспресс.
8.00, 12.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Бөдүүнүнден бөдүүн.
9.25 «Аргонавтар». М/ф.
9.45 «Санта-Барбара». Т/с.
10.45 «Хөй-ле биллинместерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 6-гы серизи.
11.50 Ажыл-агыйының дугайында бодунуң бижээни.
12.20 «Ле Монти».
12.35 Джентльмен-шоу.
13.05 Шимчевес хөренги садыы.
13.10 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.40 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
14.20 Мультфильм.
14.30 Фольклор фестивалы.
14.45 Урулларга медээлер.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Ажыл-ишчи Россия.
15.45 Россия арын-шырайда.
16.00 «Школаның хуулгаазын автобузу». М/с.
16.25 «Чэллинджерс». Элээдилерге сериал. 1-ги серизи.
16.55 Сенден хамааржыр.
17.10 Алдын дүлгүүржүгеш.

«ТЫВА» канал

17.25 «Ералаш». К/ж.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.10 Ракурс.
18.30 «Тывавыстын байлаа—арга».
18.40 «Сарыг-Хаяның чажыды».
19.20 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.40 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Эх, оруктар.
21.55 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
22.10 «Дываажаң оранынга таалал». Уран-чечен фильм.
00.30—00.56 Маски-шоу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.25 «Славян базар». Уран чүүлдеринин делегей V фестивалынын ажылыышкыны.
19.15 Уруглар бараанныларының дугайында.
19.25—19.55 Билдинмес чугаалажыглар.

Суббота

ИЮЛЬ 13

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Ералаш». К/ж.
8.30 Мультфильм.
8.45 «Көөр хөнү чок чорук». Уран-чечен фильм.
10.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
10.30 Эзевейн көр.
11.00 Эртенги почта.
11.35 Амданнаныышкыы.
11.50 «Күрүнеин төөгү музейинин үнелиг чүүлдери». 4-кү фильм.
12.20 «Заречная кудумчуда час». Уран-чечен фильм.
13.55 Театр + ТВ.
14.35 Автомобиль болгаш мен.
15.20 «Демир эжиктин чажыды».
16.30 Европаже көрүш.
17.00 Бомонд.
17.20 Дириг амытаннар аймаа.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Алла Пугачева ырлаар.
19.00 «Спортлото-82». Уран-чечен фильм.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Ай чырыы» деп детективтиг агентилел».
22.45 Боэйн ринг.
23.30 Хуннер.
00.10 «Таллиннде дүмбей карангы». Уран-чечен фильм.
02.05—04.30 «Элээди». 5-ки болгаш 6-гы серизилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00, 14.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 «Славян базар».
8.30 Мультфильм.
9.05 «Элли болгаш Джулс». Т/с.
9.30 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
9.45 Вертикаль.
10.15 Силерниң чагаалары-нар езугаар.
10.45 «Инвайт» аян-чорук.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 Эртенгиниң мендизибиле.
12.10 Сээн аргаларың бо-дур, кижи.
12.45 Бөдүүнүнден бөдүүн.
13.15 Ада-чуртчулар.
13.45 Фольклор фестивалы.
14.20 Де факто.
14.50 «Океан». Уран-чечен фильм.
15.45 Ном картында арын.
16.00 Пилигрим.
16.40 В. Смехов. Уттундуубас театрым.
17.10 Н. Королева.
17.25 Н. Гоголь. «Кадайланыышкын».
19.00 Аншлаг болгаш К°.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Кымга-даа хамаарышпас, хостуг мен».
21.55 Шуут чажыт.
22.55—00.15 «Роллинг Стоунз».

Воскресенье

ИЮЛЬ 14

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Спортлото» тиражы.
8.10 Мультфильм.
8.30 «Алдын илчирбе». Уран-чечен фильм.
10.00, 15.00, 22.35 МЕДЭЭЛЕР.
10.05 Мультфильм.
10.15 Орук демлеглелдери эвес чүүлдер.
10.30 Дегерези бажында барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
12.00 Россияга бараан болуп тур мен.
12.30 Ойна-ла, гармонь.
13.00 Кедээ черлер төөгүлери.
13.25 «Пи» демдек езугаар.
13.55 Каткы-хөг панорамазы.
14.25 «Үптекчилер шыгжамырларының чажыттары».
15.20 Плачидо Доминго.
16.10 Бир-ле катап.
16.25 Аян-чорукчулар клуву.
17.15 Мультфейерверк.
18.00 Аас-кежиктиг гаварылга.
18.50 КВН-ассорти.
19.15 Эльдар Рязановтуң «Парижтиң чажыттары». Пьер Ришар.
20.00 YE.
20.35 «Карак салба».
22.55 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
23.35 МТУ-нуң хөгжүмнүг программазы.
00.05—00.40 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Сөглөөн сөс...
8.20 «Славян базар».
8.35 Мультфильм.
9.05 «Элли болгаш Джулс». Т/с.
9.30 Чаштарның чугаалары.
10.00 Кызыгаар чок бут бөмбүү.
10.30 Дангырак.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 Парламент неделязы.
12.00 Оннуң оюну.
13.00 Бөдүүнүнден бөдүүн.
13.30 Ном делгүүрү.
14.00, 00.30 МЕДЭЭЛЕР.
14.15 Амданныг чем үезинде хөгжүм.
14.30 Фольклор фестивалы.
14.45 Тараачыннар айтыышы.
15.15 «Океан». Уран-чечен фильм.
16.05 Орустап караоке дээр.
16.25 Дириг амытаннар аймаа.
16.55 Янзы-бүрү оюннар. «Оорлаттырган кадайлар».
17.55 «Тенекпей». «Аладдин». М/с.
18.50 Репортер.
19.00 Л. Зыкинанын концертинде.
20.45 Рек-тайм.
21.00 Үзел.
22.00 «Формула-1» класска авточарыш талазы-биле делегей чемпионады. Великобританиянын Гран-При.
23.05 «Перпендикулярлыг кино».
00.00 Ксюшаныынга.
00.50—02.13 «Ажылгыр кижилер». Уран-чечен фильм.

ТҮҢНЕЛИН УДАВАС ҮНДҮРЕР

Россия Федерациязының соңгулда системазының үндезин үүлдерин болгаш хамаатыларның соңгулда эргелериниң кол магалылалдарын тайылбырлаар талазы-биле ажылга массалыг информация чепсектерин идепкейлиг кириштирер соругла-биле, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы журналистернин аразынга конкурсту чарлаан болгаш оон түннелин үндүрер хүлээлгелиг жюрини тургускан турган.

Конкурстуң жюри комиссиязының дарзазы К. Ц. Будук-оолдуң дыннатканын езугаар алырга, ук конкурстуң түннелин чоокку үеде үндүрер болгаш журналистер солуннарга парлаттынган боттарының материалдарын радиога, телевидениеге дамчыттынган чүүлдерин, а ол ышкаш солун чуруктарын, плакаттарын, номнарын 1996 чылдың июль 10-га чедир жюри комиссиязынга киирип келирин чарлаан.

Конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шанналдарны доктаатканын жюринин дарзазы база дыннаткан:

— бирги чангыс шаннал 1 миллион рубль;
— ийиги ийи шанналлың кайызы-даа 700 мун;
— үшкү үш шаннал бүрүзү — 600 мун;
— эн эки очулга дээш чаңгыс шаннал — 300 мун;
— беш мактал шанналдарның кайызы-даа 100 мун рубль.

Бистин корр.

АТТАШ ИЙИ ПОВАР

Харыысалгазын кызыгаарлаан «Чагытай» ниитилелиниң хову-трактор бригадазында өске аъш-чем четчирдаа болза, механизаторлар сүт ишпейн турарлар. Чылдагааны болза, совхозту эде организастап турда, төп сүтбараан фермазын долузу-биле узуткаанында. Саар инектерни янзы-бүрү чаа тургустунган фермер ажыл-агыйларга үлеп берипкен. Ындыг чүве болганда сүт кайыын кээрил.

Кара довуракка ажылдап турар, ажылы кадыг улусту мында повар Чечек Монгуш амданныг аъш-чем-биле чемгерип турар. Дузалакчы чоктаа болза, туттунгур-кавынгыр бо повар механизаторларның макталын ап турар. Оон бир онзагай чажыды— хүнде 16 хлебти боду быжыргаш, изиниби-биле эккеп бээринде, а кожазында куш фабриказының тараа бүдүрер бригадазының повары Чечек Кызыл-ооловна —оон аттажы, механизаторларны дагаа эъли-биле чемгерип, амданныг чемин үспейн турар.

Савый-оол ООРЖАК.

БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Арыскан кооперативте малчыннап турар мен. Ашак-Кежии деп черге кыштадывыс. Турлаамны бодум кылып алган кижи мен. «Арыскан» совхоз турар үеде, харын оон-даа мурнунда кымнын-даа санынга кирбейн турган «чакпыыл» кажааны Серлиг-Дөнден көжүргеш, тудуп алдым. Ханаларының чамдыызы арткан, дээвиири безин чок чүве чораан. Өөм ишти-биле чылыглап, кажаа санынга киирип алдывыс.

Бо чазын улуг өрт келгеш, кажаавысты-даа, чурттап орган бажынывысты-даа хөме алгаш барды. Чүгле уруглрывыс, улуг боттарывыс арай боорда тынныг артывыс.

Ам ажык дээр адаанда багай чадырда чурттап ор бис. Малывысты кооператив даргалары өске малчынга хүлээдип берди. Ам та чүнү кылыр улус бис ыйнаан. Шуут билдинмес. Оода өрттенген бажын-балгадывыстын, кажаа-хораавыстын өртек-үнезининин кезик чамдыызын-даа күрүне дуглап, дузалаан болза деп бурганга тейлээр чыгыы орупт тур бис. Кандыг ор силер деп ээ көрүүр кижи чок, берге-ле-дир! Айыыл-халапка таварыжырга дуза катпайн баарга, кижинин хөңнү баксыраардыр.

Николай ДӨТПЕ.
Арыскан кооперативтиң ажылчыны.
Улуг-Хем кожуун.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак ачавыс Павел Кыдат-оолович Монгуш 1995 чылдын октябрь 20-де Манчүрекке балыктаары-биле чаладып чоруткаш, оортан бистерже дириг ээп келбейн барган. Ынчаарга аная оон өөрүнүң бирээзи ачавысче шорлуп, чөнгээлеп турган, ону амы-тынындан чарлырынга чедирген.

Бистин ачавыс биче сеткилдиг, чонунта, эш-өөрүнге дузааргак, билбес кылбас чүвези чок чораан кижи. Уран чүүлге ынак, концерттерге, спорттуң хөй хевирлеринин талазы-биле маргылдаларга киржип турган. Ачавыс школаны доосказ, чолаачының мергежилин чедип алган. 1981-1983 чылларда шериг албанын эрттирген.

Ол шерит албанындан халажып келгеш, Сүт-Хөлдүн комсомол райкомунга, өрттен кямгалал черинге, хереглекчилер ниитилелинге, а 1988 чыллан соңгаар амыдыралынын сөөлгү хүнүнге чедир кожуунун төп эмнелгезинге ажылдаан.

Хөөкүй ачавыс бистин аравыска дириг чораан болза, 1996 чылдың июльдун бо хүннеринде 35 харлаар турган ийик. Хып дээн кайгамчык чалыы назын-дыр ийин. Оон төрүттүнген хүну анаа болгаш бистерге дыка өөрүшкүлүг болур турган.

Ачавыс бистин аравыста чок-даа болза, оон чаагай ады, хүлүмзүрээн чазык овур-хевири бистин караавыска көстүп келир-дир. Оон чырыткылыг тураскаалынга адаанда бөдүүн одуругларны бараалгаттывыс.

Беженги арттың бедиин ажыр баспаанын дег,
Беженги хемнин кежиин карбап әртпээнин дег
Амыдырал бежен харын дириг чораан,
Ашпааның аарышкылыг, хомуданчыг-дыр.
Араатандан безин дора кара холдар
Амы-тынын чинге хылын үзе соп каан,
Диирендан безин дора өлүрүкчү
Дириг шулбус, мангыс болуп артып калган.
Аввастың ачызында туревейн,
Арат чоннун аразында чурттап чор бис.
Ынчалзажок сен чок черге амыдырал
Ыы келир, чартык-чамдык, чоктанчыг-дыр.
Өлген-биле кады өлүр эргевис чок:
Базым бүрү сээн адын сагынмышаан,
Багай эвес болурун-на кызыдар бис!

Өөнүн ээзи Роза Бадыевна, уруу Чодураа, оглу Петя.

1996 чылдың июнь 21-де бистин эргим хүндүлүг, ынак дунмавыс, акывыс, ачавыс, эживис, честевис, күдээвис Михаил Монгушович Гуюнгар Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының, Россия Федерациязының Федерация Чөвүдүлелинин кежигүнүнүн дузалакчызы бооп ажылдап турган. Россиянын болгаш Тыванын чогаалчылар эвилелдеринин кежигүнү, биллингир тыва чогаалчы, журналист аныяк назынынлан, чырык әртемчейлен, өг-булезинден, кады төрээннеринден хенертен чарылды. Кажыылаллын аар-берге үезинде бистин ажыг-шужүүвүсту ленге удежип, дузаны көргүскен Тыва Республиканың Дээди Хуралынын Даргазы К. А. Бичелдейге, кады ажылдап турган эжи В. С. Салчакка, Чогаалчылар эвилелинин даргазы М. Б. Ховалыгга, чогаалчы эш-өөрүнге, Тыванын иммунология төвүнүн эмчилеринге, Бай-Тайга Барыын-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем кожуучнардан болгаш Кызылдан дунмавысты сөөлгү орунуне удеп дузалашкан төрелдериниске четтиргениивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеливис.

Өөнүн ишти, угбалары, акылары, дунмалары.

Республиканын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи оон директору Л. М. Ак-Кыска угбазы Татьяна Монгушевна АК-КЫСТЫН мочээни-биле холбаштыр ханы кажыылалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629, МФО, 49304729, ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаллар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чагылылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелеливде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларның, авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыпнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитетинин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы—6042. Чагыг № 105—201.